

מערכות החינוך היהודי בליטא הסובייטית : 1940—1941 *

בין שתי מלחמות-העולם נתייחדה יהדות ליטא במערכת-חינוך מסועפת.

בשנת-הלימודים 1924—1925 הקיפו בתי-הספר היהודיים בליטא 97% מכלל הילדים היהודיים. מחמת המדיניות של השלטונות להכביד על קיומם של בתי-הספר היהודיים אמנם ירד שיעור זה והוא הגיע בשנת 1936—1937 ל-80%, אבל הממשלה המשיכה לשאת בלמעלה מ-90% מהתקציב של בתי-הספר וגם הרשויות המקומיות השתתפו באחזקתם.

במערכת-החינוך היהודית, שהקיפה 13,856 תלמידים ב-107 בתי-ספר (לבד מ-2,106, שלמדו ב-45 כיתות יהודיות שבבתי-ספר ליטאיים), בלט הגידול המתמיד של מספר התלמידים בבתי-ספר עבריים-ציוניים של רשת "תרבות" (מ-6,217 ב-1926—1927 ל-9,699 ב-1937), אשר ביחד עם בתי-הספר הדתיים של רשת "יבנה" היוו כ-85% מבתי-הספר היהודיים. הרכב דומה היה לבתי-הספר התיכוניים הפרטיים של היהודים, בהם למדו למעלה מ-3,000 תלמידים: מתוך 14 בתי-ספר תיכוניים אלה - 11 היו עבריים.¹ ב-1939 גותר בליטא ב"ס תיכוני יידישאי אחד בקובנה (על-שם שלום-עליכם). ב-109 בתי-הספר העממיים היהודיים למדו או 14,030 תלמידים, ב-48 ה"קומפלקטים" (המדורים) היהודיים שבבתי-הספר העממיים הליטאיים - 1,969 תלמידים, ובבתי-ספר ליטאיים למדו 1,950 תלמידים יהודיים. בסך-הכל היו בליטא בשנת-הלימודים 1939—1940 17,942 תלמידים יהודיים בבתי-ספר עממיים.

באותו זמן היו בליטא 24 גני-ילדים עבריים (ב-20 מקומות-ישוב) ו-4 גני-ילדים יידישניים (ב-4 מקומות ישוב). בוילנה, שצורפה אז לליטא, היתה ההתפלגות של 8,610 התלמידים היהודיים כלהלן: בבתי-ספר יידישניים (רשת יש"א ושולקולט) - 31%; בבתי-ספר עבריים ודתיים (תרבות, תחכמוני, חורב) - 38.2%; בבתי-ספר פולניים (ממלכתיים ופרטיים) - 30.8%.

יהדות ליטא, כידוע, הצטיינה גם בתחום הלימוד התורני. מיישיבותיה המפורסמות: "כנסת ישראל" בסלובודקה

(קובנה), ששוקמה אחרי מלחמת-העולם הראשונה וב-1938 מנתה 267 תלמידים; ישיבת טלז, בה למדו 383 תלמידים מלבד מאות נערים ונערות שלמדו במסגרת-חינוך צמודה אליה.² לישיבות אלו ואחרות, לרבות "ישיבות קטנות", נמשכו גם צעירים רבים שמחוץ לליטא.

באוקטובר 1939, לאחר שפולין המובסת חולקה בין גרמניה לבין ברית-המועצות, מסרה ברה"מ לליטא את מחוז וילנה, שבו ישבו כ-100,000 יהודים. בכך גדל הקיבוץ היהודי בליטא ב-40%, בערך, והגיע לכרבע מיליון נפש - 10% מכלל האוכלוסיה של המדינה.

ב-15 ביוני 1940 (יום אחרי נפילת פאריס, שעה שאנגליה טרם התאוששה מפינוי דונקירק), בעקבות אולטימטום סובייטי שהוגש יום לפני כן לממשלה הליטאית, נכנסו טורי הצבא האדום לליטא. כעבור יומיים הוקמה "ממשלה עמ' מית" בראשותו של יוסטאס פאלצקיס, שמיד הכריזה על שחרור האסירים הפוליטיים ועל לגאליזציה של המפלגה הקומוניסטית. ב"השראת" המפלגה הזאת נערכו ב-15 ביולי 1940 הבחירות ל"סיים העממי", שכבר בישיבתו הראשונה, ב-21 ביולי 1940, הכריזו על ליטא כעל רפובליקה סובייטית-סוציאליסטית והחליט לפנות לסובייט העליון של ברית-המועצות בבקשה לקבלת רפובליקה זאת לתוכה. בישיבתו מ-3 באוגוסט 1940 החליט הסובייט העליון להיענות לבקשה וליטא הפכה לרפובליקה סובייטית (אחת מ-16 הרפובליקות של ברה"מ).

המשטר הסובייטי התקיים בליטא 10 חודשים ו-19 ימים - עד פלישת הצבא הגרמני לברה"מ, ב-22 ביוני 1941. במשך תקופה זו חוללה הסובייטיזציה תמורות מרחיקות-לכת בחיי הכלל והפרט בליטא.

בחיי היהודים בליטא נתנה הסובייטיזציה אותות מהירים ועמוקים מאוד, במיוחד במישור החינוכי. ואין תימה בדבר:

* המאמר מתבסס על מימצאים של פרוייקט-מחקר בדבר מצבם של היהודים בארצות ובאזורים באירופה שסופחו לברה"מ בימי מלחמת-העולם השנייה. המחקר מתבצע בידי המחבר במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים, בסיועם של קרן-הזכרון לתרבות יהודית ושל אברהם שפיגל מלוס-אנג'לס, ארצות-הברית.

1 די א י ד י ש ע ש ט י מ ע, 20 באפריל 1938, 21 באוקטובר 1940; במשעוולי החינוך, חוברת ו', 1937, עמ' 67;

2 "מצב התרבות העברית בליטא" (דו"ח של מרכז "תרבות"), עמ' 16—19. מ. ווישניצר, "חומר לתולדות הישיבות באירופה המזרחית (בשנות 1919—1939)", פרק שני: "הישיבות בליטה העצמאית (רפובליקה דליטה)", תלפיות, שנה ה', חוב' ג'-ד', תשי"ב, עמ' 603—618; א. אשרי, "ישיבת כנסת ישראל בסלובודקה", מוסדות תורה באירופה בניינים ובחורבנם, ניו-יורק, תשט"ו, עמ' 133—168; מ. גיפטר, "ישיבת טלז", שם, עמ' 169—187.

4. להכליל את כל המערכת הקדם-לימודית, וממילא גם את המערכת היהודית, ברשת ההשכלה הכללית. עד אז להשוות את מצבם החוקי והכלכלי של גני-הילדים היהודיים עם אלה של הליטאים.
5. לארגן קורסים קצרי-מועד עבור הקאדרים החדשים של מורים לבתי-הספר היידישניים ולגני-הילדים.
6. לארגן קורסים ללשון יידיש ולספרות יידיש בשביל אותם המורים אשר עבדו עד כה בבתי-ספר שידיש לא היתה בהם שפת ההוראה.
7. למנות כמנהלים בבתי-הספר היידישניים את אותם המורים הנהנים מאמון מלא מצד הציבור המאורגן של המורים וההורים המתקדמים.
8. לנהל במשך הקיץ, בקרב חוגים רחבים של הורים יהודיים, עבודת-תעמולה יסודית עבור בית-הספר היידישני-חילוני; תפקיד זה יוטל על המורים של בתי-הספר ביידיש, ההורים והנוער.
9. בכל השאלות הנוגעות לעבודת-התעמולה עבור בית-הספר היידישני יש לפנות במקומות לאגשים הבאים:³ בוילקומיר והאזור - אל המורים מורגנשטרן ושוחט; בשאבלי והאזור - אל ראכל (רחל) הלר; בפוניבו' - אל המורה ברל לונדון; בשאקי, במאריאמפול ובוילקובישקי - אל המורה רונטל (גימנסיה על-שם שלום-עליכם בקובנה); באניקשט - אל המורה זאכאר; בבירו' - אל המורה לימאן; באוטיאן - אל המורה מעלאמעד (מלמד); בראקישוק - אל המורה ל. דקטור. בכל שאר המקומות, שאינם מופיעים ברשימה - יפנו בקשר להקמת בתי-ספר יידישניים חילוניים חדשים לאחת מן הנקודות המובאות לעיל הקרובה ביותר. מענו של המעד המרכזי הוא בקובנה, לפנות למר י. קורלאנצ'יק.⁴
- בעצרת-המונים יהודית שאורגנה בקובנה (ביזמת היומון הפרו-קומוניסטי "פאלקסבלאט") ב-3 ביולי, לקראת הבחירות לסיים, חזר והשמיע נציג המורים, חיים שוחט (הכלול ברשימת הפעילים שלעיל), את תמציתן של ההחלטות הללו, אך בנוסח שונה מעט (ודומה, מיליטאנטי יותר):
1. להעביר את כל מערכת-החינוך היהודית (גני-ילדים, בתי-ספר עממיים ותיכונים) ליידיש.
2. כל מערכת-החינוך היהודית, על כל דרגיה, צריכה להיות לאומית לפי צורתה וסוציאליסטית לפי תכנה.
3. כל מערכת-החינוך היהודית חייבת להיקבע, מבחינה חוקית וכלכלית, במצב שווה למערכת-החינוך הכללית.
4. יש לבטל מיד את הגזירות של המיניסטרי-ההשכלה הסמ' טונאי [אנטאנאס סמטונה היה נשיא הרפובליקה הליטאית לפני סיפוחה לברית-הברית] בדבר הוראת שורה של מקצועות כלליים (היסטוריה, גיאוגרפיה, טבע וכו') בליטאית בלבד, שכן הדבר מנוגד לעקרונות-היסוד של הפדגוגיה המודרנית ופוגע ברמת ההשכלה של התלמידים.
5. מתן השכלת חינוך לילדי העם בכל הדרגות של מערכת הלימוד.⁵
6. "ווייטערדיקע רעדעס אויף דעם גראנדיעזן פאלקס-מיטינג פון 'פאלקסבלאט' דעם 3-טן יולי", פאלקסבלאט, 6 ביולי 1940; "דער גראנדיעזער מיטינג פון די יידישע מאסן", ווילנער טאגבלאט, 4 ביולי 1940.
- כ-25,000 התלמידים היהודיים - במוסדות-חינוך שונים - יחד עם מוריהם, הוריהם ובני-משפחותיהם הקרובים היוו כמחצית האוכלוסיה היהודית במדינה. זאת ועוד: שלא כבתי-הספר הליטאיים, שרובם היו ממשלתיים, השתייכו רוב מוסדות-החינוך היהודיים לרשת ציונית ("תרבות") ולרשת דתית ("יבנה"), שבמציאות החדשה ותהייבו בפירוק מידי.
- הואיל ושנת-הלימודים הקרובה צריכה וניתה להיפתח כרגיל, ב-15 באוגוסט (חדשיים בדיוק לאחר כניסת הצבא האדום לליטא), ובשל חשיבותם הרבה של בתי-הספר כמכשיר לאינדוקטרינציה אידיאולוגית, הופעלו השינויים במערכת-החינוך בלהט ובחפזון.
- ההכנות הראשונות לפירוק המסגרות המסורתיות של החינוך היהודי הוטלו על הסקציה של המיעוטים שליד הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של ליטא (מק"ל), שבראשה עמד המורה לשעבר, הנריך זימאן. בהשראת ה"סקציה" הזאת התכנסה בתחילת יולי 1940 ועידת מורים של בתי-הספר היידישניים (יידישע וועלטלעכע שולן), שבחלקם (כמו בית-הספר על-שם שלום-עליכם בקובנה) היו נתונים להשפעת החוגים הקומוניסטיים עוד קודם לכן. החלטותיה של הועידה נצטיירו כתכנית-פעולה לארגון החינוך היהודי בכיוון לסובייטיזציה גמורה. והרי ההחלטות במלואן:
- א. לגבי תכנית-הלימודים וחוק בתי-הספר:
1. תכניות הלימודים של בתי-הספר העממיים חייבות בעיבוד מחדש באופן יסודי.
2. קודם-כל יש לבטל את אותם הסעיפים בחוק בתי-הספר הדורשים שמספר מקצועות יילמדו בשפת המדינה.
3. כל הלימודים בבה"ס ינוהלו בשפת-האם - יידיש.
4. שפת-המדינה כמקצוע-לימוד תיקבע בשנת-הלימודים השניה.
- ב. לגבי הארגון של ענייני בית-הספר היהודי:
1. כדי שלמיניסטרי-ההשכלה תהיה אוריינטציה בכל השאלות של חיי החינוך והתרבות של הציבור היהודי, וכדי שהמיניסטרי-ההשכלה יהיה מסוגל לספק כראוי את צרכי התרבות של המוני העמלים היהודיים, מוצאת הועידה לנחוצו שבמיניסטרי-ההשכלה ימונה רפרנט לבעיות החינוך והתרבות היהודיים.
2. להקים ליד הרפרנטורה פורום מיעץ, המורכב ממורים ומנציגים של ארגוני התרבות, שידון בכל השאלות הנוגעות לעניינים של ביה"ס היהודי והתרבות היהודית.
3. להנהיג בכל מערכת-החינוך היהודית את שפת-האם יידיש כשפת-ההוראה הבלעדית; ליפות את כוחו של הפורום המיעץ לפנות [בנדון] בתזכיר מתאים לממשלה.
3. חלק ניכר מהאנשים ששמותיהם מופיעים בהודעה זו היו פעילים ב"קולטור ליגע", או שהיו בוגרי הסמינר היהודי למורים בקובנה.
4. "רעזאלוציעס פון דער קאנפערענץ פון די לערער פון די יידישע וועלטלעכע שולן", פאלקסבלאט, 5 ביולי 1940.

את התלמידים לפי רוחם וטעמם... בהחלטה מעליבה זו לא נקנה את עולמנו ולא נכפר על חטאינו - אם אמנם עבר ציוני נחשב לחטא. איש לא יאמין לנו, כי הפכנו בן לילה ל"ידישיסטים" נאמנים וצעד זה יעורר נגדנו רק שאט-נפש וחוסר-אמון.

באולם שררה דממה איומה, שהטרידה יותר מרעש או צעקות קולניות. לאחר שגמר [המורה הקודם] את דבריו קם עוד אחד מהמורים, ובנימה עוקצנית הוכיח את חוסר ההגיון בהחלטה מעין זו שהביא מנהל הגימנסיה לאישור האספה... מראש השולחן נשמעה אנחה מעומק הלב. נאנה ד"ר ברוצקוס. כל הצער של אדם חי הנאבק בכאב, תוך חוסר-יכולת לעשות דבר-מה ומתוך הכרה שאין תועלת במאבק - היה טמון באנחה זו... לבסוף התאושש הד"ר ברוצקוס ופנה אל הנאספים בשאלה: מי בעד ההצעה?

הורמו ידיים רבות, אך איש לא הסתכל בהן, איש לא ספרן, איש לא בדק את תוצאות ההצבעה... כך נסתם הגולל.¹⁵

לאחר פרסום ההחלטות של בתי-הספר שהוזכרו לעיל הגיע תורם של שאר מוסדות-הלימוד העבריים ברחבי ליטא. פרט לנסיון-נפל בשאבלי, שם הכריז אלכסנדר ליפקין על הרשמת תלמידים חדשים לבית-הספר "יבנה", כבזמנים קודמים,¹⁶ התנהלה הידישיזציה של בתי-הספר כמעט ללא תקריות. באספות שנערכו בערים ובעיירות שונות במחצית השנייה של יולי ובתחילת אוגוסט נתקבלו החלטות לעבור להוראה בידיש. הטכניקה של זימון האספות וקבלת ההחלטות היתה, בקווים כלליים, דומה לתקדים הקובנאי. וכך מתוארת מתכונת-המעבר על-ידי עד-ראיה:

מאספים, איפוא, את ההורים ומסבירים להם - כמובן, מטעם השלטונות - שאכן כדאי לנתק את בית-הספר מכבלי הריאקציה ומכל האטריוטיים החשובים שמעכבים אותו מההתקדמות לקראת המטרה של הסובייטים. לאחר זה שואלים את ההורים. יוצא אחד או שניים מן ההורים (כמובן, קומוניסטים) ומחווים דעה חיובית לדעת המסביר הממשלתי ומאשרים שאכן דעת ההורים שיש לעבור מעברית לידיש. עוברים להצבעה ושואלים "מי נגד" - ולמחרת, כמובן, מתפרסמת הדעה שבהתאם לרצון ההורים עבר בית-הספר לידיש כשפת הלימוד.¹⁷

ואמנם, בסוף יולי ובתחילת אוגוסט פורסמו בעתונות ידיעות על מוסדות שונים שעברו לידיש, עד שהדבר הפך לשיגרה. הגיעו הדברים לכך, שלכותרות מיוחדות בעתונות זכו רק מוסדות גדולים ומפורסמים, כמו גימנסיה "תושיה" או הסמינר למורים בוילגה.¹⁸ מוסדות-לימוד אחרים החלו

ספרנו ולהשאיר בו את חבר המורים כגוש שלם". ניסוח זה בא מתוך תקווה, ש"אולי נצליח לשמור על הגחלת עד יעבור זעם" ("הישיבה האחרונה", היכל ששקע, עמ' 192).

16 ד"ר אליעזר ירושלמי, "הגימנסיה העברית בשאבלי" (להלן: "הגימנסיה בשאבלי"), ליטא, ב', עמ' 145. סופה של אותה התמרדות: "ההודעה הוסרה ומפרסמה הוזמן למפלגה הקומוניסטית, שקל למטרפסיה והסתלק מתכניתו" (שם, שם).

17 "מפי חברים פליטי פולין שעלו ארצה", הצופה, 12 בינואר 1941.

18 "העברעישע לערן-אנשטאלטן אריבערגעגאנגען אויף יידיש" שער אונטערריכט-שפראך", ווילנער טאגבלאט, 31 ביולי 1940; "גימנאזיע 'תושיה' גייט אריבער אויף יידיש", שם, 4 באוגוסט 1940.

באה ההכרעה למעבר מעברית לידיש במוסד-החינוך העברי-רי השני בגדלו - הגימנסיון העברי (השני) בקובנה על-שם שוובה. שלא כבגימנסיה הריאלית השתתפו כאן בהכרעה, בישיבה שלא מן המניין של המועצה הפדגוגית, בעיקר המורים. לישיבה זו קדמו "פגישות פרטיות של מורים וכן אספות יותר גדולות בביתו של מנהל בית-ספרנו, יואל ברוצקוס ע"ה, ובבתי מורים אחרים. התחילו לטכס עצה ולחפש דרכים איך להציל משהו מהיכל-התרבות-וההשכלה העולה באש". בפגישות הבלתי-רשמיות האלו "הושמעו המון עצות והצעות מפי המורים", עד אשר גובשה החלטה שבתנאים הקיימים נראתה להם כ"טובה וההגיונית ביותר". והרי תיאור פתיחתה של הישיבה הרשמית, שבה אושרה החלטה זו:

התאספנו בפעם האחרונה כמועצה פדגוגית של בית-הספר העברי, גימנסיון עברי בקובנה, כדי להתום באופן רשמי בדם לבנו על ההחלטה הנוראה ההיא. הישיבה התקיימה על ה"במה" שהיתה עלי-יד האולם, כי רגלינו לא העלו אותנו לחדר המורים... בדממה מחרידת-לב נכנסנו בשורה, זה אחר זה, לאותו חדר, בראשים מורדים ודמעות בעינים, כמו להלווית מת - בשר מבשרנו. התישבנו. מר ברוצקוס ע"ה קם ובקול רועד פתח את דבריו האחרונים כמנהל בבית-הספר: "חברים יקרים, הטיל עלי הגורל את התפקיד האיום הזה לפתוח את הישיבה הזאת, שהיא בעצם משפט-מות לבית-ספרנו העברי ולאורח-חינוך. בכל שנות היותי מנהל בית-הספר השתדלתי במיטב כוחותי לשמור על כבודו, מגמתו ויעודו. הזמנים שונים כעת, ואין עלינו להתעלם מן המציאות".¹⁴

בנוסף ענייני הודיע ד"ר ברוצקוס, כי הישיבה נקראה לפי בקשת כמה מן המורים שהציעו לדון בשאלת "שפת-ההוראה של הגימנסיה לשנת-הלימודים הבאה". על אשר אירע בהמשך הישיבה אנו למדים מתוך זכרונותיו של אחד המורים:

המורה ש. קם ובשפתיים רועדות אמר: "אני מציע לעבור לשפת-ההוראה יידיש". אתריו קם אחד המורים וביקש את רשות הדיבור. הוא הציע לא לדון בהצעת המורה ש. ולא לקבל החלטה בשאלת שפת-ההוראה, כי כל החלטה לא יכולה לשנות את המצב ולא יכולה להבטיח את המשך קיומה של הגימנסיה להבא. "הויכוח מתנהל לא על שפת-ההוראה גרידא, כי-אם על הרוח בה יתנהל בית-הספר. ולפיכך אין תקווה, כי ישאירו את הגימנסיה העברית על תילה, בבניינה, על תלמידיה ומוריה, שימשיכו לחנך

14 ר. ברקמן-שיף, "הישיבה האחרונה של המועצה הפדגוגית" (להלן: "הישיבה האחרונה"), היכל ששקע, בעריכת י. יבלוקובסקי, תל-אביב, 1963 (להלן: היכל ששקע), עמ' 191.

15 ד"ר אריה הסלזון, "חיסול הגימנסיה העברית" (להלן: "חיסול הגימנסיה"), היכל ששקע, עמ' 209-210. במאמר אחר מציין ד"ר הסלזון, כי שני מורים הצביעו נגד הצעת ההחלטה האמורה: ד"ר ל. הסלזון, "יהדות ליטא על סף הכליון" (להלן: "על סף הכליון"), יהדות ליטא, ב', ת"א, 1792 (להלן: ליטא, ב'), עמ' 348. אחד משני המורים האלה היה (כפי שלמדנו לדעת) ד"ר הסלזון עצמו. לפי גירסה אחת נתנסחה ההחלטה כדלקמן: "חבר המורים של הגימנסיון העברי בקובנה מחליט לפנות לשר ההשכלה בבקשה לקבוע יידיש כשפת ההוראה בבית-

3. לבקש שליד בית-הספר יוקם גניילדים, דבר שהוא כורה דחוף בעיירתנו בגלל מספרם הרב של ההורים העובדים ;
4. לברך את הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית הליטאית לרגל שילובה במשפחת המועצות הסובייטיות הסוציאליסטיות ;
5. לברך את משחררנו : הצבא האדום הבלתי-מנוצח והמנהיג והמורה, החבר סטאלין.²³

המביצע הארצי להעברת מוסדות-החינוך בליטא מעברית ליידיש נסתיים, איפוא, באמצע אוגוסט 1940 ולווה בתרו-עות נצחון.²⁴ כן ניתנה לשינוי הרדיקלי הזה לגיטימציה חוקית ודמוקרטית-כביכול לקראת שנת-הלימודים הבאה.

הצלחתו של המביצע להנהגת יידיש בבתי-הספר בליטא כרוכה במידת-מה בעובדה שרוב המורים העבריים קיבלו גזירה זו כהכרח בל-יגונה. מורים מסוימים אפילו החליטו על המעבר ליידיש בלי שנדרשו לכך רשמית. עם זאת מתקבל הרושם, כי פרט ליחידים (מהם שהביעו בפומבי "חרטתם על שגיאותיהם" בעבר) השתתפו המורים במביצע היידישיזציה כמי שכפאם שד.²⁵ רבים מהם ודאי נותרו בעמקי ליבם נאמנים לבית-הספר העברי, אלא שפתחו להישאר מחוסרי עבודה ולחם. "מסיבה זו" - מסביר אחד המורים לשעבר, שבעצמו הסתייג מאותה גישה אופורטו-ניסטית - "מיהרו מורי בית-הספר להתכנס ולהכריז, כי עוברים הם לשפת ההוראה יידיש. בכך חיפשו להציל את בית-הספר היהודי בתור שכזה וגם את עצמם, כי קיוו שעל-ידי כך יצליחו לקיים את משרותיהם בידיהם. אך בלבם שרר אָבל כבד. הם חטאו ובכו".²⁶ ומספר בזכרונותיו מורה לשעבר בגימנסיה העברית בשאָבלי :

כל המורים העבריים, וכותב שורות אלה ביניהם, קיבלו עליהם את הדין הסובייטי והפכו למורים ממשלתיים בגימנסיה היידיית. ימים אחדים לאחר-מכן שמענו ברדיו הארצישראלי דברי-תוכחה קשים ומרים מפי דוד בן-גוריון. שמענו חרפתנו והתביישנו

24 רשימות ומאמרים בהם הביעו תלמידים ומורים סיפוק מן ההחלטות להנהיג יידיש במוסדותיהם : ג. מ. [תלמידה מכיתה 4-ב' של הגימנסיה ע"ש פרץ בוילנה], "די שול פון דער מאַסע און די שול פון דער מוטערשפראך - אַ גייע ליכטיקע וועלט", ווילנער טאָגבלאַט, 20 באוגוסט 1940 ; י. ג., "קאָמיוניסטן פון דער רעאַלי-גימנאַזיע וועגן דעם אָווער [עבר] פון זייער לער-אַנשטאַלט", פּאָלקסבאַט, 16 באוגוסט 1940 (להלן : "קאָמיוניסטן, רעאַלי-גימנאַזיע") ; י. טעפער, "די שול פון דער מאַסע איז די שול אויף דער מוטערשפראך !", ווילנער טאָגבלאַט, 19 באוגוסט 1940.

25 "על סף הכליון", ליטא, ב', עמ' 348. וראה "אן אַלגע-מיינע פאַרזאַמלונג פון העברעישען לערער-פאַראייין", ווילנער קוריער, 27 ביוני 1940.

26 "חיסול הגימנסיה", היכל שקע, עמ' 209.

לחסות בצל כותרות כוללניות, כמו "בתי-ספר עבריים עוב-רים ליידיש",¹⁹ או בתכלית הקיצור : "עוברים ליידיש" (כאשר בשורות ספורות של גוף הידיעה נמסרים רק שמות המוסדות).²⁰ בהחלטות השונות חוזרת הנעימה העיקרית - להנהיג יידיש כשפת-הוראה בלעדית. עם זאת הירשו לעצמם אי-אלה מוסדות לכלול בנוסח ההחלטה גם מספר מישאלות דרישות, או הוקעות, כגון : "הדחת המנהל הנוכחי" (בגימנסיה של וילקובישקי), "סילוק הריאקציו-נרים מתוך מועצות ההורים" (בית-הספר "יבנה" בקראקה), "גינוי רוח הקלריקליות" (בגימנסיה "יבנה" בטלז'), "בקשה ללמד את השפה הליטאית החל מהכיתה השניה" (בית-הספר ברזגובה), בקשה לזכויות ממלכתיות (בגימנסיה של פוניבז').²¹

בנאום על תפקידי לשכת המיעוטים של מק"ל, ששידר ה. זימאן ברדיו לציבור היהודי בליטא ב-27 ביולי, הביע סיפוק ממהלך היידישיזציה של בתי-הספר העבריים וחזר על עמדתה של המפלגה הקומוניסטית בנדון :

המפלגה תתמוך במביצע זה ותיאבק במערכת החינוכית הציונית-עברית הריאקציונית והשוביניסטית. כמובן, לא נכון - כפי שכמה מהמורים לשעבר של בתי-הספר רוצים לפרש את העניין - שזה מיבצע נגד העברית, נגד התרבות העברית וכדומה. המפלגה הקומוניסטית אינה נאבקת ומעולם לא נאבקה נגד השפה. אילו היו בליטא יהודים דוברי-עברית היתה המפלגה מגינה על בתי-הספר העבריים, והרי באוניברסיטה של מוסקבה לומדים עברית... אולם לבית-הספר העברי בליטא ישנו מובן אחד - בית-ספר ציוני. ובתור כזה אכן מוחקף בית-הספר על-ידי ההמונים היהודיים המתקדמים.²²

אחד המוסדות האחרונים שקיבלו החלטה ברוח המקובלת באותם הימים היה בית-הספר העברי בעיירה וילקי. באספה ב-10 באוגוסט, בה הופיעו ה"חבר" ל. וולפוביץ והמנהל גרטנר, הוחלט :

1. לבנות מחדש את בית-הספר כבית-ספר יידישאי חילוני וברוח הסוציאליזם ;
2. לפנות למוסדות המתאימים, שיקבעו משכורת עבור המורה של הקומפלקט השלישי אשר עד כה הוחזק במימון ההורים ;

19 "העברעישע שולן גייען אַריבער אויף יידיש", פּאָלקסבאַט, 30 ביולי 1940. תחת כותרת זו באו שתי ידיעות על אספות-הורים, ב-25 ביולי, בשני בתי-ספר שהחליטו לעבור ליידיש : האחד - בית-ספר עממי בעיירה סובוצ', והאחר - בית-ספר תיכון בשאָבלי.

20 "אַריבערגיין אויף יידיש", פּאָלקסבאַט, 14 באוגוסט 1940. בידיעה זו נמסר על בתי-ספר שונים שעברו ליידיש בקובנה, מאַראַץ, אַליטוס, שאַקי, מאַריאַמפּול, ראַסיין, פּאָקרוי, זאַראַסאי ופּאַלונגן.

21 "פון שולן-לעבן", פּאָלקסבאַט, 4 באוגוסט 1940.

22 ג. זימאן, "דער מיאטיים [מיעוטים] ביורא ביים צ.ק.ל.פ. און זיינע אויפגאַבעס", פּאָלקסבאַט, 30 ביולי 1940 (להלן : "דער מיאטיים ביורא").

23 "ווילקיער טאַרבוס" שול באַשליסט אַריבערצוגיין אויף יידיש", פּאָלקסבאַט, 13 באוגוסט 1940. והשווה ערו' תו של גרטנר, מי שהיה מנהל ביה"ס, מ"ז, עמ' 6-7.

חריף בגנות אותם הורים יהודיים המעדיפים רוסית על-פני יידיש. כמוטו הביא בעל המאמר - מפעילי החינוך היהודי בוילנה - את הסעיף ה-121 של החוקה הסובייטית, המקנה לאזרחים זכות "ללמוד בבתי-ספר בלשון-האם שלהם". בהוקיעו את הבורגנות היהודית, אשר "שונאת יידיש - שפת ההמונים", הוא מזהיר את ההורים שלא להתכנסות במעטה של אינטרנאציונליזם ואחוות-עמים כעילה לרישום בניהם לבתי-ספר רוסיים, שכן "אנו נחשוף את אותם האינטרנאציונליסטים הבורגניים הנלהבים מבעד לכל מסווה".⁴⁶ תוצאות הרישום בוילנה לא היו מפתיעות: 60% מההורים ביקשו שבניהם ילמדו בשפת ההוראה הפולנית, 30% - יידיש, ו-3.5% - ליטאית. לאור התוצאות הללו (ובמידת-מה - למרות אותן התוצאות) נפתחו בסתיו 1940 בוילנה 69 בתי-ספר עממיים, לפי החלוקה שלהלן: 46 - פולניים, 18 - יהודיים, 3 - רוסיים, 2 - ליטאיים. מספר התלמידים היהודיים בכל בתי-הספר האלה הגיע ל-4,636. מתוך 15 בתי-ספר תיכוניים שנפתחו אז בוילנה - שלושה היו יהודיים: מס' 12, 13, 14 (לאחרון היה גם סניף - ברחוב פילימו 4). בכל בתי-הספר התיכוניים למדו 2,200 תלמידים (לעומת 1,400 תלמידים בבתי-ספר יהודיים תיכוניים בשנת-הלימודים 1939/40). כן היו בוילנה ארבעה בתי-ספר למבוגרים ושני בתי-ספר מקצועיים ביידיש. באזור וילנה נפתחו 15 בתי-ספר עממיים ביידיש (עם 23 כיתות ובהן 1,642 תלמידים), לעומת 140 בתי-ספר בשפה הפולנית, 1 - ברוסית, 1 - בביילורוסית, 1 - בליטאית.⁴⁷ בסך-הכל היו בליטא, לפי נתונים רשמיים-למחצה, 200

לעומת 6 בתי-ספר תיכוניים יהודיים שהיו קיימים קודם-לכן בקובנה פעלו שם מעתה 2 בלבד, אלא שבכל אחד מהם היה מספר תלמידים רב יותר מאשר בעבר. כן המשיך לפעול בקובנה, בהנהלתו של האגרונום יעקב אולייסקי, בית-הספר התיכון המקצועי של חברת "אורט", שעתה נקרא בית-הספר המקצועי הממלכתי מס' 4. בארבעת המדורים שלו - מסגרות מכנית, טכנאות-רכב, טכנאות-חשמל וחייטות-גברות - למדו כ-500 תלמידים. (לעומת כ-200 בשנים הקודמות), שחלק ניכר מהם באו מערי-השדה.⁴⁸ חוץ מאלה הופעלו בקובנה מוסדות-הלימוד היהודיים שלהלן: 8 בתי-ספר עממיים (מס' 5, 7, 11, 21, 23, 29, 36, 47); 3 בתי-ספר-ערב למבוגרים (מס' 4, 8, 9); 6 גני-ילדים (מס' 29, 31, 35, 38, 40, 48) - רובם של המוסדות הללו פעלו קודם לכן בעברית.

בפוניבו' הוקם - במקום הגימנסיה העברית והגימנסיה "יבנה" - בית-ספר תיכון ביידיש מס' 3, בהנהלתו של מאיר הוניקוביץ. בית-ספר תיכון ביידיש הוקם גם בטלז', במקום הגימנסיה לבנות "יבנה". בסווינצ'אן הוקמה פרו-גימנסיה יהודית. במספר מקומות, כגון במאריאמפול, קיי-דאן, וראסיין, בוטלו הגימנסיות העבריות בלי להפעיל בתי-ספר תיכוניים ביידיש במקומם - אם בגלל מיעוט תלמידים⁴⁹ ואם מחמת הסתייגות של השלטונות.⁵⁰ פה ושם נסתמנה נטיה של הורים יהודיים לשלוח ילדיהם לבתי-ספר שלשון-ההוראה בהם היתה רוסית. עם הרישום שנערך באוגוסט 1940 בקרב ציבור ההורים בוילנה, בנוגע לשפת ההוראה של ילדיהם, פורסם שם ביומן היהודי מאמר

43 ש. מאלאן, "פון דעם נייעם לעבן אין דער 4-טער האנטווער-קער-מעלאכע-שול", פאקס בלאט, 15 בנובמבר 1940.

44 במכתבו (בעברית) של גדליה הלפרן מראסיין, מ-27 באוגוסט 1940, לבנו בארץ-ישראל, צמח צמריון, נאמר: "בתי-הספר הפרטיים, בתוכם גם הגימנסיון היהודי בראסיין, נסגרו. אפשר שיפתחו כאן גימנסיון יהודי ממשלתי. אם בשל מיעוט התלמידים לא יפתח כאן גימנסיון מיוחד ליהודים - על רחל ומרים [שתי בנותיו של בעל המכתב] יהיה מן הסתם לבקר בגימנסיון הליטאי". בגלויה מ-9 באוקטובר 1940 כותב האב (ביידיש), כי בנותיו "מבקרות אכן בגימנסיה הליטאית, שכן - יהודית עדיין לא קיימת בראסיין". בגלויה ב-8 בנובמבר 1940 כותב האב: "רחל ומרים מבקרות בגימנסיה הליטאית. לימודיהן עולים להן יותר קשה קצת מאשר קודם. אולם אני חושב שהן ישיגו את יתר התלמידים". כן הוא מודיע: "בשל המספר הקטן של תלמידים יהודיים לא נפתח כאן גימנסיון ממשלתי ליהודים". (תודתי לד"ר צמח צמריון שהואיל להעמיד לרשותי את המכתבים שקיבל ממשפחתו בליטא באותה תקופה. - ד.ל.).

45 במכתבו של ח. שוחט (כבהערה 39) מסופר: "האזירה בחוגי השלטון בקיץ 1940 בין אנשי המפלגה הרוסיים, שהובאו לליטא ממוסקבה, היתה נגד הקמת בתי-ספר תיכוניים יהודיים. הם טענו שבתי-ספר יהודיים עממיים מספיקים די והותר. אך מצבי-הרוח הכללי ברחוב היהודי וגם בקרב הקומוניסטים היהודיים, וכמו כן ההבנה שגילו לעניין הקורמוניסטים הליטאיים המקומיים - כל זה הביא לידי כך שבתי-ספר תיכוניים יהודיים בכל-זאת נפתחו". אישור למגמה זאת מתקבל גם מעדותו של מנהל בית-הספר המקצועי היהודי

מס' 4 בקובנה. הוא מספר על לחץ מצד הממונה ממוסקבה, שביקר במוסד והתווכח עימו בדבר הצורך לקיים בית-ספר מקצועי בשפה היהודית. למעשה שוכנע הממונה מטיעוניו הפדגוגיים של המנהל, כגון הטענה שהרבה תלמידים אינם מבינים היטב ליטאית (עד' אולייסקי, מ"ז, נספח). ביטוי ליחס החיובי של ראשי הקומוניסטים היהודיים בליטא לפתיחת מוסדות החינוך ביידיש אפשר למצוא בדבריה של חברה יהודית בצמרת הקומוניסטית ופונקציונרית בכירה במנגנון הבטחוני: "רשת של בתי-ספר עממיים וגימנסיות עם שפת הוראה ביידיש בקובנה, וילנה, וילקומיר, שאבלי ופוניבו' נותנים אפשרות להמונים היהודיים לבחור בחפשיות לאן לשלוח את ילדיהם; י. קאמאד, "רעכט אויף בילדונג", פאקס בלאט, 6 בספטמבר 1940 (להלן: "רעכט אויף בילדונג").

46 י. טעפער, "די שולן פון דער מאסע איז די שול אויף דער מוטערשפראך!", ווילנער טאג בלאט, 19 באוגוסט 1940.

47 הנתונים שבפסקה האחרונה מסתמכים, בין היתר, על המקורות הבאים: מ.מ. ער, "דער מיטלשול-וועזן אין ווילנע", פאקס בלאט, 31 בנובמבר 1940 (להלן: "מיטלשול-וועזן"); א. לעסקין, "פאלקשול אין ווילנע", שם, 30 באוקטובר 1940; "21,000 שילער אין די ווילנער פאלקשולן", ווילנער עמעס, 8 בדצמבר 1940; "שולוועזן אין ווילנער פראווינץ", שם, 13 בדצמבר 1940; David Grodner, "In Soviet Poland and Lithuania", *Contemporary Jewish Record*, Vol. IV, No. 2 (April 1941), pp. 144-145.

וזאת הודות לביטולן של הגבלות שונות, ששררו קודם, למעשה, בקבלתם של תלמידים יהודיים למוסדות-לימוד אקדמיים וגם הודות להנחות ניכרות בשכר-הלימוד.⁵⁰ באותה שנה גדל, כנראה, גם מספר המבוגרים היהודיים שלמדו בבתי-ספר-ערב,⁵¹ וכן בקורסים ללימוד קרוא-וכתוב במסגרת המיבצע הכללי לעקירת הבערות.

בפתחה את שנת-הלימודים 1941-1940 בבית-הספר המק-צועי מס' 4 בוילנה נזקקה המנהלת, כמקובל באותם הימים, להשוואה בין העבר הקודר לבין ההווה המבטיח, ובין השאר ציינה: בעוד שקודם היו הבריות מורעלות בשוביניזם, הרי כעת שולטת האחוה והאינטרנאציונליזם.⁵²

"הרות החדשה" הודגשה בהזדמנויות שונות במיגור-החינוך היהודי ועליה נסתמכו הרבה המהלכים למען העתקת יום-המנוחה בבתי-הספר היהודיים מיום שבת ליום ראשון. לדיון פומבי ראשון בנושא זה זכו - וכנראה, לא במקרה - הורי התלמידים של בתי-הספר העממיים מס' 47 ו-48 בקובנה (חלק ניכר מתלמידיהם למדו קודם-לכן בכיתות הנמוכות של בית-הספר התיכון היידישאי על-שם שלום-עליכם, שבהם התבלטו יסודות שמאליים קיצוניים). באספה שלהם ב-13 באוקטובר 1940 (בה השתתפו כ-350 איש) טענו מספר הורים (ביניהם סגן הקומיסר העממי לתעשייה, אלפרוביץ'), כי "די ככר להסתגר בתוך חומה דתית שיצרה תהום בין היהודי והגוי - וכשם שאנו מתנגדים לאנטי-שמיות, כך גם עלינו להיאבק ב'אתה בחרתנו'".⁵³ נימוק נוסף לטובת העתקתו של יום-המנוחה היה יותר מעשי: "ההורים יוכלו לפחות פעם אחת בשבוע להתראות עם הילדים". בסיכומו של ויכוח נלהב התקבלה ברוב עצום (נגד שלושה בלבד) ההחלטה, כי יום-המנוחה של הילדים בבתי-הספר האמורים יהיה כשל כל הילדים הסובייטיים - יום ראשון. אספה דומה יזמה הנהלת גן-הילדים היהודי

בתי-ספר עממיים עם יידיש כלשון-הוראה ובהם 20,000 תלמידים, ו-10 בתי-ספר תיכוניים כאלה ובהם 4,500 התלמידים.⁴⁸

לוח מס' 1
מוסדות-חינוך יהודיים בליטא, 1941-1940

סוג המוסד	כפול	מקומות	תלמידי	מורה	ללא	פונדוס	אחרים
גני-ילדים	11*	4	7				
בתי-ספר עממיים	200	17	14			1	**165
כיתות (קומפלקטים)						2	
בבתי-ספר עממיים						1	
בתי-ספר תיכוניים	10**	4	2	2	1	2	
בתי-ספר מקצועיים	4	2	1				
בתי-ספר-ערב למבוגרים	15*	4	3				6

* לפחות.
** משוער.

הנתונים החלקיים שלעיל (אשר עובדו מתוך מירב המקו-רות האפשריים) מלמדים, כי יחסית לגודל האוכלוסיה היהודית היה מספר בתי-הספר העממיים היהודיים בוילנה קטן לעומת אלה שבקובנה. משמע, חלק ניכר מיהודי וילנה שלחו את ילדיהם לבתי-ספר עממיים לא-יהודיים. ואולם, אף שילדים יהודיים רבים למדו אותה שנה בבתי-ספר בשפת-הוראה לועזית⁴⁹ - לא פחת סך-הכל של התלמידים במוסדות-חינוך יהודיים שבשפת יידיש. עם זאת לא נותרו כמעט בסופה של אותה שנה תלמידי חדרים וישיבות.

יש להניח, כי בשנה ההיא גדל בהרבה מספר הסטודנטים היהודיים באוניברסיטות (מספר הסטודנטים בליטא, בכלל, עלה ל-5,662 ב-1940/41, לעומת 3,990 בשנה הקודמת), וכן בבתי-הספר הגבוהים למוסיקה, אמנות הציור וכדומה -

51 בכל בתי-הספר התיכוניים למבוגרים בליטא למדו אותה שנה 3,280 איש ב-105 כיתות, שמהן היו 77 בשפה הליטאית, 26 בפולנית, 2 ביידיש; שם, 12 במארס 1941.

52 "עפעפונג פון דער פערטער האנטווערקער-שול אין ווילנע", פאקס בלאט, 20 באוקטובר 1940. על בתי-הספר במת-כונת הקודמת אמרה חברה יהודיה בצמרת הקומוניסטית: "שם זרעו שנאה, טיפחו הרגשת 'אתה בחרתנו' לאומי... וסייעו ליצור תהום בין המוני העם היהודי והעם הליטאי"; "רעכט אויף בילדונג".

53 "מיר ווילן אונדזערע קינדער זאלן זונטיק רוען", פאקס בלאט, 15 באוקטובר 1940. מורה לשעבר מבית-ספר "יבנה" אשר שובץ לבית-ספר מס' 47, שנכח באותה אספת-הורים, מתאר את ההתרחשויות בה: "על הבמה ישבו אנשי נ.ק.וו.ד. ההורים, אשר ברובם היו בעלי-חגויות וביקשו להוכיח את עצמם (כאזרחים מתקדמים ונאמנים), נאלצו להרים היד ולהצביע לטובת ההצעה" (עד' אולשטיין, מ"ז, עמ' 5-6).

48 "כאוויירים לערער", דער עמס, 26 בפברואר 1940; "די סאוועטישע שול אין דער ליטווישער ס.ס.ר.", אויפ-בווי, 7 באפריל 1940, עמ' 21; ל. יעלין, "באפרידיקן דעם גרויסן נאכפראג אויפן יידיש-סאוועטישן בוך", דער עמס, 26 בינואר 1941. בכתבה אחרת, המתבססת על נאומו של הרפרנט קורלאנצ'יק, מדובר על 160 בתי-ספר יהודיים: יאקאוו גר., "די באראטונג פון מיטלשול-לערער פאר יידישער שפראך און ליטעראטור", שם, 8 בינואר 1941 (להלן: "די באראטונג").

49 הרב כץ מפאלונגן (ראה הערה 13) סיפר כי "היהודים החרדים מעדיפים לשלוח את בניהם לבתי-הספר הליטאיים"; "כיצד חיים יהודים בליטא הסובייטית", הצופה, 29 בספטמבר 1940 (להלן: "כיצד חיים יהודים").

50 "סטיפענדיעס אין אוניווערסיטעט", ווילנער עמס, 7 בדצמבר 1940; "מעלדונג פון ליטווישן מעלכע-אוניווער-סיטעט אין ווילנע", דער עמס, 14 ביוני 1940; "700 שילער זיך געשטעלט צום עקזאמען אין ווילנער מיטלשול", שם, 25 במאי 1941.

לעתון-הקיר של בית-הספר. החוג האנטי-דתי, שקרא לתל-מידיים לא לחגוג שום חג דתי, פיתח פעילות עזה במיוחד בימי החגים של חודש תשרי.⁵⁴ החוג לספרות שבבית-הספר התיכון מס' 11 בקובנה ראה כאחת ממשימותיו העיקריות לברר את ההשתקפות של מהפכת-אוקטובר ושל השתתפות היהודים בה ביצירות ספרותיות יהודיות. בחוג לגיאוגרפיה של אותו בית-ספר דנו התלמידים באזורים שנוספו לבריה"מ בזמן האחרון.

שימת-לב מרובה ניתנה בבית-הספר לעתונות-קיר, שלכ-אורה היו כלי-ביטוי של התלמידים אך למעשה נמצאו בפיקוח ההנהלה ותאי הקומסומול. שמותיהם, לרוב, היו אפייניים לרוח זמנם (ומקומם): "צום זיג", "זייט גרייט", "אונזער כאווער", "אף דער וואך", "פארויס", "פיאנער", "שילער עמעס", "רויטער אויפגאנג", "צו דער זון", "דער נייער מאַרגנשטערן" וכיוצא בהם. מקום רב בעתונים הללו הוקדש לנושאים כלליים, כמו יום-לנין, מהפכת-אוקטובר, ה-1 במאי - ובחלקם דנו בבעיות פנימיות של בתי-הספר. תאי הקומסומול יחד עם הנהלות בתי-הספר עודדו אר-גונם הממוסד של התלמידים - מן-עדיי-כיתות עד ועד-תלמידים (או מועצה) של כל בית-הספר. ועדים אלה פעלו לשיפור ההישגים בלימודים - בין היתר, על-ידי מתן עזרה לתלמידים חלשים. בבית-הספר העממי בזאראסי, למשל, "הוצמדו לתלמידים חלשים תלמידים טובים יותר, ואילו לקבוצה של תלמידים חלשים הוצמד מורה".⁵⁵ אך במיוחד ניתנה הדעת לחיזוק המשמעת העצמית של התלמידים. באספת-תלמידים של בית-הספר התיכון מס' 14 בוילנה, שנתכנסה ביוזמת תא הקומסומול ב-25 בינואר, נתקבל פה-אחד הסיכום שלהלן:

- אנו שואפים שבית-ספרנו יתעלה לרמת בית-ספר סובייטי, ועל כן:
1. נילחם בהפרעות ובלחישות בשעות השעורים. מפריעים ולחשנים יוקעו כמחבלים במשמעת של הקולקטיב שלנו ויישפטו בפני האספה הכללית של התלמידים שלנו.
  2. ניאבק למען חיים נאמנים וחבריים בצוותא של תלמידינו ונילחם בחברות צבועה, המתבטאת במתן אפשרות לזולת להעתיק או ללחוץ. חבר העובר עבירה לא יקבל כיוסי ומיקלט על-ידי הקולקטיב, שכן מתן חסות לפושע הוא דבר מכוער יותר מהפשע עצמו.
  3. נילחם בלי רחמים באיחורים. - - - המאחרים לא יוכנסו מעתה והלאה לכיתות ויחויבו לאחר 5-6 ימים להיבחן.
  4. אנו מעמידים לעצמנו מטרה: בסמסטר הבא לא יהיה בבית-ספרנו אף ציון שלילי אחד. לשם כך נשתדל לשרש את העצלות, שכן ברוב המקרים זו הסיבה העיקרית ללימודים גרועים.

- 54 לפי "עלטערן פאָדערן לערנען קינדער שאָבעס אין די שולן", שם, 18 באוקטובר 1940.
- 55 א. אייזען, "די 12-טע מיטלשול אין ווילנע", ווילנער עמעס, 4 בנובמבר 1940.
- 58 מ. קראם, "זאראסי", דער עמעס, 3 במאי 1940.

(שקודם-לכן היה מסונף לבית-הספר על-שם שלום-עליכם). המנהלת מסרה להורים, כי למעלה מ-50% של ההורים כבר הודיעו על רצונם שילדיהם יהיו חפשיים ביום ראשון, ביחד עם הוריהם.⁵⁴ כמובן, שאר ההורים הצטרפו למישאלה זאת ו"ההחלטה התקבלה בתשואות רבות". הוא הדין באספת ההורים של תלמידי בית-הספר היהודי העממי מס' 36 בסלובודקה: הדוברים טענו, כי "לא יתכן שלהורים ולילדים יהיו שני ימי-מנוחה גפרדים".⁵⁵ בהזדמנות זו גם נתבעו ההורים להסתייג מהדת ומהשפעתה המזיקה.

ראוי לציין, כי המערכה לשינוי יום-המנוחה התנהלה בעוז בפרק-הזמן של "הימים הנוראים" וחג הסוכות - ותוך כך נכללו בה גם דרישות לקיום הלימודים בימי חג ומועד יהודיים. הנה, לדוגמה, החלטה בנדון מאחת העיירות הקטנות:

- אנו, הורי התלמידים בבית-הספר העממי בקורשאן, דורשים שבבית-הספר שלנו ילמדו בשבתות ובימים-טובים דתים יהודיים - וזאת בגלל הטעמים הבאים:
1. אנו עצמנו עובדים בשבתות ונחים ביום ראשון, בהם נחים כל העובדים של ל.ס.ס.ר.
  2. כדי שהילדים שלנו יוכלו לבלות עימנו ביום המנוחה.
  3. כדי לחזק את הסולידריות עם העובדים הליטאיים ולשרש את הרוח הריאקציונית של "אתה בחרתנו", שהתאימה למש-טר השוביניסטי של סמטונה אך לא לליטא הסובייטית הסוציאליסטית.⁵⁶

המערכה הזאת גמשכה, בצורות שונות, עד סוף 1940. בתחילת 1941 לימדו כבר בכל מוסדות-החינוך היהודיים בליטא בשבתות ובחגים.

כהמשך לביטול שפת-ההוראה העברית ולביטול ימי-מנוחה בשבתות ובחגים יהודיים בא הביטול של לימוד תולדות העם היהודי, התנ"ך וכל הקשור במדעי היהדות - פרט לשפת יידיש ולספרות יידיש. בכלל, השינויים שנתחוללו במבנה המוסדי של בתי-הספר, בשיטות ההוראה, בדרכי ההשתלמות של מורים, בעורי הלימוד וכו', התכוונו להס-תגלות כמעט בכל התחומים למתכונת הסובייטית המקובלת. כאחד מתפקידיו העיקריים של בית-הספר התיכון היהודי מס' 12 בוילנה, למשל, נקבע חינוך התלמידים ברוח המארקסיזם-לניניזם. בין החוגים שהופעלו בבית-הספר הזה היו חוגים לפוליטיקה, אנטי-דתיות וספרות. מטרותיו של החוג לספרות היו: היכרות יסודית עם הספרות היהודית האירופית, ובמיוחד הסובייטית; סיוע בפיתוח הכוחות הספרותיים הקיימים בבית-הספר; תרומה ספרותית מתמדת

- 54 "אונזערע קינדערלעך וועלן רוען צוגלייך מיט אונדז", פאָלקס בלאט, 23 באוקטובר 1940.
- 55 "וויליאמפאלער פאָלקסשול נומער 36 פאָדערט אַלס רויטאַג פון די קינדער זונטיק", פאָלקס בלאט, 24 באוקטובר 1940.

האדום, יום הבחירות לסובייט העליון (12 בינואר 1941), יום החוקה של ברה"מ (5 בדצמבר), יום-האשה הבינלאומי, הועידה ה-18 של המפלגה. לכבוד המאורע האחרון יזמו תלמידי בית-הספר על-שם שלום-עליכם גם תחרות סוציאליסטית נוספת, שנועדה במיוחד לסקטור היהודי ושאליה הוזמנו כל בתי-הספר התיכוניים היידיש-איים שבליטא הסובייטית: העלאת קרנו והפצתו של בטאון הקומסומוול בידיש, "שטראלן".⁵⁹

מאמצים מרובים הושקעו, בכלל, לציונם של ימי-מועד סובייטיים. בהכנות לקראת יום-אוקטובר בבית-הספר התיכוני מס' 14 בוילנה הותוותה מטרה להביא את התלמידים בעיקר על-ידי עבודה עצמית, להכרה יסודית של המהפכה והשלכותיה על היהודים בברה"מ (הנושא הזה התפצל לנושאי-משנה: התישבות יהודית בבירובידון, קרים ואוקראינה; יהודים בתעשייה; יהודים בתרבות ובאמנות ועוד). לצורך זה נסתייעו התלמידים רבות בחומר שהיה מצוי בספריית "ייווא" (יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט - המכון היהודי המדעי), שם ביקרו כ-50 איש בכל יום מעשרת הימים שהוקצבו להכנות. גם בית-הספר התיכוני מס' 12 בוילנה שילב ההכנות לחגיגות-אוקטובר בעבודה עצמית של התלמידים בנושא המהפכה. וכך למדו התלמידים את הביוגרפיות וההישגים של יוצרי הסוציאליזם, על הפיכתו של העם היהודי מעם-סוחרים ליסוד יצרני ופרודוקטיבי, על הווי היהודים בקולחוזים ועל החיים החדשים בבירובידון.⁶⁰

בבתי-הספר פותחה פעילות אמנותית ובימתית רחבה למדי. ההצגות, בדרך-כלל, היו בעלות משמעות פוליטית. כדוגמה תוזכר הצגה בבית-הספר העממי מס' 4 בוילקומיר. בחלקה הראשון הועלתה תמונת-הווי: שלוש סדנות, שבהן נראים סנדלרים, חייטים ונפחים - מובטלים וסובלים. בחלק השני מעמיקה מצוקתם של המובטלים. בחלק השלישי פורצת שביחת העמלים: הם מפגינים בראש חוצות, המש-טרה יורה בהם - ונושא-הדגל נפגע ומת. בחלק האחרון

קשה לודא יעילותן של החלטות אלו. מכל מקום, כחד-שיים לאחר-מכן, באספה הכללית הבאה, נמסר בסיפוק כי שיעור הציונים השליליים פחת מ-40% ל-25%, ואילו "האיתורים צומצמו כדי מינימום".⁵⁹

פעמים רבות שימשו אספות התלמידים למטרות הודיה והודהות עם המשטר. כך, למשל, נקראו תלמידי בית-הספר התיכוני מס' 11 (על-שם שלום-עליכם) בקובנה, בתחילת שנת-הלימודים, לאספה בקשר לשחרור תלמידי ליטא הסובייטית משכר-לימוד. בסיומה של האספה, כנהוג, נת-קבלה החלטה:

אנו מביעים תודתנו הגדולה ביותר למפלגה ולממשלה, שתוך התחשבות במצבם המיוחד של העמלים בליטא שיחררו אותנו משכר-לימוד. במשטר הסמטונאי, שהחזיק את העמלים בחשיכה, ביקרו בבתי-ספר בנים של בורגנים ובעלי-אחוזות בלבד. כעת, במשטר הסובייטי, פתוחים כל דרכי ההשכלה לילדי עמלים. כביטוי לתודתנו על [הענקת] הזכות הגדולה להשכלה אנו מב-טיחים ללמוד בצורה ראויה, כפי שנדרש מאיתנו על-ידי המפלגה והממשלה. חחי המפלגה הקומוניסטית הכלל-סובייטית! תחי ממשלת ברה"מ ובראשה הח' מולוטוב! יחי המורה היקר ביותר שלנו, הח' סטאלין!⁶⁰

באספות דומות בוילקומיר ובפוניבו, לאחר שנתקבלה החלטת-הודיה מתאימה על ביטול שכר-הלימוד, הוסיפו והסבירו המנהלים לתלמידים גם את החשיבות הרבה שבדחיית יום-המנוחה משבת ליום ראשון בשבוע, וכן "פירשו" את מוצאם של החגים הדתיים היהודיים.⁶¹ באס-פות ובעתונות הועלו על נס התלמידים המצטיינים. אבל הדירבון להישגים - של תלמידים ומורים כאחד - מצא ביטוי המודגש ב"תחרות סוציאליסטית" ("סאצגעוועט"), אשר הופעלה בין מוסדות למוסדות חינוכיים, או בין כיתות לכיתות, כפי שהיתה נהוגה בכל תחומי העבודה והמשק. במיגזר החינוכי, כבמיגזרים אחרים, נערכה אותה "תחרות סוציאליסטית", לרוב, לכבוד מאורעות חשובים ותאריכים מקודשים, כגון יום מהפכת-אוקטובר, האחד במאי, חג הצבא

1941; יאנקל יוד, "די ערשטע רעוולוטאטן צווישן 11-טער און 7-טער מעלכעשער גימנאזיע", פאקס בלאט, 29 באוקטובר 1940; ש. לעווין, "סאצפארמעסטן אין די שולן", דער עמס, 24 במאי 1941.
63 לימי-מועד סובייטיים, ובעיקר חג-אוקטובר, בבתי-הספר ראה, בין היתר: "די 14-טע מיטלשול מיט יידישער אונ-טערריכט-שפראך אין ווילנע" (כך הוכתר מדור מיוחד המוקד-דש לחגיגות אוקטובר), ווילנער עמס, 6 בנובמבר 1940; ש. הירשזאן, "די פייערונגען אין דער 12-טער יידי-שער מיטלשול", שם, 13 בנובמבר 1940; ד. הרושאוסקי, "דער ווערט פון די אקטיאבער-פייערונגען פאר דער שול", שם, שם; "די יוגנט באערט לענינען", שטראלן, 3 בינואר 1941; א. קראוועץ, "קאווער 4-טע מעלכעשע מעלאכע-שול (געווי 'ארט') האט ענטוואסטיש געפייערט דעם טאג פון דער קאנסטיטוציע", דער עמס, 7 בדצמבר 1940.

59 בער קאפעלאוויטש, "אין דער 14-טער מיטלשול אין ווילנע", שטראלן, 3 באפריל 1940.

60 "דאס לערנען זיך אין ליטע - אומזיסט", פאקס בלאט, 20 באוקטובר 1940.

61 "שילער-מיטינג אין דער יידישער גימנאזיע", שם, 27 באוק-טובר 1940; "אין פאגעוועזשער 3-טער מעלכעשער גימ-נאזיע", שם, 29 באוקטובר 1940.

62 למיבצעים שונים של "תחרות סוציאליסטית" ראה, בין היתר: "קאווער שאלעם-אלייכעם-מיטלשול נר. 11 רופט ארויס פארמעסטונג צו פארשפרייטן 'שטראלן'", שטראלן, 15 בדצמבר 1940; ש. רובינשטיין, "סאצגעוועט אין דער שאלעם-אלייכעם-מיטלשול לעקאוועד דער 18-טער קאנפערענץ פון אלקפ(ב) און דעם 5-טן צוואמענפאר פון קפ(ב)ל", שם, 7 בפברואר 1941; "אונדזערע אויסגעצייכנט-לער שרייבן", שם, 3 באפריל 1941; ז. פרענקעל, "ווי אזוי בין איך געווארן אן אויסגעצייכנטלער", שם, 20 באפריל

מקיים ומלבוב משנת 1940, לקראת שנת-הלימודים הממש-
משת ובאה. העבודה נמסרה לאחד מבתי-הדפוס הגדולים
בקובנה והתנהלה יום ולילה. תוך חדשים - לקראת ה-16
בספטמבר, הוא יום פתיחת שנת-הלימודים - הספיקה
החברה להכין 15 ספרי-לימוד ו-4 ספרים אחרים במספר
כולל של 76,000 עותקים.⁶⁸

הגויות מיוחדות לספרי-ידיש, שנפתחו בקובנה ובוילנה
על-ידי המדור היהודי בהוצאת-הספרים הממלכתית, איפ-
שרו לציבור קנייה נוחה גם של ספרי-לימוד. בתחילת
1941 כבר ניתן היה להשיגם אף בסניפים של בית-ההוצאה
הממלכתית בשאבלי, פוניבז, וילקומיר ומאריאמפול. במקור-
מות אחרים אפשר היה להזמין באמצעות בתי-הספר העמ-
מיים היהודיים.⁶⁹ החריצות וההישגים בהוצאת ספרי-
הלימוד בליטא עוררו עניין רב גם בקרב הממונים על
המו"לות היהודית בברה"מ. מנהל הוצאת "עמעס" במוסקבה
הביע תקוותו, כי הודות לבסיס הפוליגרפי הרציני בידיש
יוכל בית-ההוצאה הליטאי לקבל על עצמו, בנוסף לפרסו-
מים מקומיים, הדפסת חלק מספרי-הלימוד וספרות-ילדים
של הארצות האחרות.⁷⁰ עם זאת שררה בחוגי המורים
היהודיים בליטא דאגה בנוגע לספרי-הלימוד. במועצה של
מורים ללשון-ידיש ולספרות-ידיש בבתי-ספר תיכוניים
(31 בדצמבר 1940 - 2 בינואר 1941) נתבקש הקומיסריון-
להשכלה "לספק ללא תור מספר מתאים של ספרי קריאה
ולימוד בידיש למורים ולתלמידים בבתי-הספר התיכוניים
היהודיים", וכן - למען אותה מטרה - "להחיש את הפיכת
הספריות היהודיות הפרטיות לספריות ממלכתיות". המועצה
גם החליטה לפתוח חנויות-ספרים בערי-השדה. החלטה
אחרת שלה אומרת:

לשגר למוסקבה, קייב ומינסק משלחת של מורים יהודיים מבתי-
ספר תיכוניים, כדי לבוא במגע עם המוסדות שערכו את תכניות-
הלימודים ואת ספרי-הלימוד לשפה ולספרות היהודית בבתי-
הספר התיכוניים, במגמה להגיע להידברות על תכניות וספרי-
לימוד במקצועות האמורים.⁷¹

נראה שמימושן של תכניות אלה נתקל בקשיים. אבל

מקבלים הפועלים בשירים ובריקודים את הצבא האדום,
שהופיע לפתע לעזרת העם המדוכא.⁶⁴

□

בבחינות המעבר והגמר, שהחלו בבתי-הספר התיכוניים
ב-26 במאי 1941 (כשלושה שבועות לפני פרוץ המלחמה),
ניתנה לתלמידים היהודיים אפשרות להיבחן חלקית בשפת-
האם שלהם (ידיש) - וזאת לפי התקנות של הקומיסריון-
להשכלה המובאות להלן:

1. בכיתה ה-6 תינתן הכתבה - בשפת-האם, ובחינה בעל-פה -
בשפה הליטאית.
2. בכיתה ה-7 תינתן הכתבה ובחינה בעל-פה - בשפת-האם
ורפראט בכתב - בשפה הליטאית.
3. בכיתה ה-8 וה-9 יידרש חיבור בנושא ספרות בשפת-האם,
ותינתן בחינה בעל-פה בשפה הליטאית.
4. בכיתה ה-10 יידרש חיבור בנושא ספרותי בשפת-האם, וכן
חיבור ובחינה בעל-פה - בשפה הליטאית.⁶⁵

□

עוד בעת המערכה על שינוי שפת-ההוראה בבתי-הספר
היהודיים מעברית לידיש פירסם אחד מפעילי תרבות-ידיש
בליטא מאמר על בעיות בית-הספר היהודי, שבו עמד
בעיקר על הצורך הדחוף לחינוך-מחדש של ציבור המחנכים
והמורים עצמם. כן דרש להקים הוצאת-ספרים פדגוגית
בידיש, שתספק את ספרי-הלימוד בהתאם לדרישות בית-
הספר החדש - ספרים שבהם ימצא הילד השתקפות רב-
צדדית של החיים, היהודיים והכלליים, בברה"מ.⁶⁶ אולם
לפי-שעה הסתפקו השלטונות (כלומר הרפרנטורה היהודית
בקומיסריון-להשכלה) בספרי-הלימוד היהודיים הנהוגים
בברה"מ. בקיץ 1940 גערכו שתי תערוכות של ספרי-לימוד
כאלה: האחת - על-ידי מכון "ייווא" בוילנה, והאחרת -
על-ידי חברת "ליבהאבער פון וויסן" בקובנה (הן נועדו
בעיקר למשתתפי קורסי-ההכנה למורים היהודיים).⁶⁷
החברה הקובנאית קיבלה על עצמה, בברכת הרפרנט,
לסייע בהכנת כמות גדולה של ספרי-לימוד, לפי דוגמאות

68 יאנקל יוד, "אין פאבריק פון ידישן לערנבוך", שם, 16
באוקטובר 1940. לפי גירסה אחרת הודפסו 10 ספרי-לימוד
בלבד: "פארלאג-טעטיקייט פון דער געז' ליבהאבער פון
וויסן", שם, 5 בספטמבר 1940.

69 ראה מודעות בעניין ספרים, פרסומם ומכירתם: "אכטונג
לערער", שם, 31 באוקטובר 1940; על ספרי-לימוד חדשים
מהוצאת "ליבהאבער פון וויסן", ווילנער עמעס,
14 בדצמבר 1940; "אכטונג לערער און קויפער פון ידישן
בוך", דער עמעס, 5 בפברואר 1941.

70 ל. סטראנגין, "די אקטועלע אויפגאבן אין דער ידישער
פארלאג-ארבעט", אקטובער, 14 בינואר 1941, ואכן,
לפי עדותו של איש דפוס יהודי מוילנה, אליעזר אנגלשטרן,
התחילו להגיע לוילנה הזמנות ממוסקבה וממקומות אחרים
בברה"מ להדפסת ספרים בידיש.

71 "די באראטונג".

64 "פון אמאל און היינט", שם, 3 ביוני 1941.

65 "די הויפט-טאקאנעס פון די עקזאמענס אין די שולן פון
ל.ס.ר.", שם, 11 במארס 1941.

66 רווין מאטיס, "וועגן ידישע שול-פראבלעמען", פאקס -
בלאט, 14 באוגוסט 1940. והשווה: דב לוין, "ספרים-
מטעם - ספרי לימוד וקריאה בידיש בליטא הסובייטית",
יד לקורא, כרך ט"ו, חוב' ב-ג', ניסן תשל"ו, עמ'
111-124.

67 על התערוכות הללו: פאקס בלאט, 15 באוגוסט ו-23
באוגוסט 1940. מכון "ייווא" פירסם ב-1940 גם "ביבליאגראף-
פיע פאר ידישע לערנביכער און פעדאגאגיק". ביבליוגרפיה
זו הורכבה על-ידי איש "ייווא", י. אגילוביץ, והקיפה את
השנים 1934-1939. ראה: מ. קאהאנאוויטש, "די אקטועלע
סאָועטישע לערנביכער פאר דער ידישער שול", שם, 24
באוקטובר 1940.

"לתת למורה היהודי בליטא את האפשרות להתחלק בנס-יונו עם שאר המורים". הואיל ואותה שעה דחקה בעיקר השאלה של ספרי-לימוד, הוקדש מדור זה בתחילתו לעידכון מיבחר של ספרי-לימוד בידיש שפורסמו בשנים האחרונות בברה"מ. סקירות ביבליוגרפיות על ספרות מקצועית טוב-ייטית בענפי-הוראה שונים הופיעו גם במדור "בית-ספרנו" ("אונדזער שול") שבעתון "עמעס" (אשר בא במקום ה"פאלקסבלאט").

אחד המקצועות החשובים שקנה לו שביתה בבתי הספר היה "מארקסיזם-לניניזם", שלהוראתו הורשו מורים אשר לא רק הוכרו כמומחים בתחום זה אלא היו גם כשרים-לעילא מבחינה פוליטית. כנקודת-מוצא ללימוד מארקסיזם-לניניזם הומלצו, בדרך-כלל, "החוקה הסטאלינית" ו"המא-ניפסט הקומוניסטי". במרוצת הזמן אמורים היו התלמידים להגיע לעיון בחיבורים "קלאסיים" של לנין וסטאלין, אלא שבשנת-הלימודים הסובייטית האחת בליטא (1941-1940) כמעט ולא הגיעו לכך.⁷⁶

מלבד תפקידו בהקניית ידע ובהנחלת ערכים של החברה הסובייטית, שימש בית-הספר מסגרת ומכשיר להפעלת הפוליטית של התלמידים ובני-משפחותיהם. כזרועות רש-מיות פעלו כאן, בין היתר, ארגון הקומסומול (בבתי-ספר תיכוניים) וארגון הפיונרים (גילאי 10-15). מחמת תנאים מהמירים לאישור החברות בקומסומול, נתקבלו אליו בליטא בשנת-הלימודים 1940-1941 אך מעט מועמדים חדשים (בנוסף לחבריו הותיקים - מימי המחתרת שלו). בנאומו לרגל פתיחת "פינת לנין" בבית-הספר התיכון מס' 3 בשאבלי ציין המנהל מאצקביץ את העבודה הקשה והאחר-אית של בית-הספר הסוציאליסטי החדש בחינוכם מחדש של בני-הנוער. הוא קרא לתלמידים להיכנס לשורות הקומ-סומול, אולם אין הדבר צריך להיעשות בצורה שטחית אלא "מתוך השתכנוע פנימית" - ומכאן שאין יסוד לדיבורים על "כפייה או הפעלת לחץ".⁷⁷

אף כי תאי הקומסומול בבתי-הספר היו זעירים, שמור היה בידיהם כוח רב. לא אחת נאלצו המורים וההנהלה לקבל דעתם. יחד עם השפעתם בפעילות של חוגים שונים ובאירועים חברתיים חגיגיים, הם היו מעורבים במיבצעים כלליים לחיזוק המשטר. באספת תלמידים בבית-הספר

לפי-שעה הזמין הקומיסריון-להשכלה בליטא ספרי-לימוד בידיש מבתי-הוצאה במוסקבה, קייב ולבוב.⁷² באותו זמן נסעו מקובנה למוסקבה ולקייב - "בעניינים הקשורים לתכניות-לימודים בידיש ובעניין הוצאת ספרי-לימוד לשנת-הלימודים הבאה" - הרפרנט, יואל קורלאנצ'יק, ומנהל ביה"ס התיכון מס' 11 על-שם שלום-עליכם, ד"ר שמואל לוי.⁷³ נסיעתם עוררה-ציפיות מיוחדות של פעילי החינוך היהודי בליטא, שמזמן תלו תקוות ב"מגע ישיר עם הוצאות-ספרים יהודיות-סובייטיות מרכזיות".⁷⁴ אנשי "עמעס" במוסקבה, שאירחו שם את המשלחת, היו מודעים לדרישה הקונקרטי של האורחים: לקבל יותר ויותר ספרי-לימוד, אולם שיהיו בעלי רמה נאותה. דומה, דרישה זו קלעה לנקודה רגישה אצל פעילי התרבות היהודית (לרבות סופרים) במוסקבה, שהכירו יפה את הירידה המתמדת של החינוך היהודי בברה"מ. הדרישה שבאה מיהודי ליטא נשמעה באזניהם כבשורה מעודדת, אלא שנתלוו אליה גם רגשות-דכדוך.

כתבת של היומנים היהודיים בברה"מ, גולדה פראדס, תיארה את הפגישה של ה"ליטאים" ומארחיהם ממוסקבה:

כבר מזמן לא התקיימו בהוצאת "עמעס" ישיבות מעניינות כאלו... עד הזמן האחרון התיחסו במוסקבה, למרבה הצער, בצורה פושרת למדי לעניין הספרים של הספרות היוצרת. הויכוח המפורט, הרציני והמדוקדק הוכיח איזו אחריות כבדה חשו עסקני-התרבות המוסקבאיים לקיום, לאוטוריטה ולאיכות גבוהה של בית-הספר היהודי ברפובליקה הסוציאליסטית הליטאית וברפובליקות משותרות ואזורים אחרים של ארצנו.⁷⁵

פעילי התרבות היהודיים (ביניהם סופרים וחוקרי לשון יידיש) במוסקבה נטלו על עצמם "לסייע למורים היהודיים ולבית-הספר היהודי [בליטא], ולשם כך יגייסו כל כוחותיהם וכשרונותיהם". המשלחת חזרה איפוא לליטא לא רק עמוסת חוויות מרגשות, אלא גם עם הבטחות. ואולם, לעת-עתה צריכים היו המורים ופעילי החינוך היהודי בליטא להתמודד לבדם עם הבעיות היומיומיות, תוך בדיקה זהירה של מקומם במציאות החדשה. עם זאת יכלו לשאוב עידוד מהעתונות היהודית בקובנה ובוילנה, שבנוסף ל"כיסוי" נרחב ואוהד על הנעשה בעשרות בתי-הספר היהודיים היקצו גם מדורים ומוספים מיוחדים לחינוך היהודי. היומון "פאלקסבלאט", למשל, פתח ב-24 באוקטובר 1940 מדור בשם "לעזרת המורה" ("צו הילף דעם לערער"), שמטרתו

72 "לערנביכער צום נייעם לערניאר", דער עמעס, 11 במארס 1941. כן הוזמנו 44 ספרי-לימוד בשביל בתי-ספר פולניים.

73 "וועגן א פראגראם און לערנביכער", שם, 4 במארס 1941. גם מנהל חברת "ליבהאבער פון וויסן", אליעזר לוי, ביקר בקייב, שבה אפשר היה למצוא הרבה, יחסית, ספרי-לימוד בידיש (שם, 30 במארס 1941). והשווה עד' מ. ילון, מי"ז, עמ' 13-14.

74 ראה מ. קאהאנאוויטש, כבהערה 67.

75 גאלדע פראדעס, "לערנביכער - א שלאג-אויפגאבע", דער עמעס, 26 במארס 1941.

76 ל. קאפעלאוויטש, "דער לימעד פון מארקסיזם-לעניניזם אין אונדזערע שולן", שם, 26 בפברואר 1941.

77 סאבא, "דערעפנונג פון רויטן ווינקל", פאלקסבלאט, 23 באוקטובר 1940. יצויין כי מספר חברי הקומסומול בבית-הספר הנה היה גבוה יחסית - 35 מתוך 300 תלמידים.

מבט דוקר ועונה ברצינות - איזה שאלות אתה שואל? מובן מאליו! לבי נתמלא יאוש, ואני - אמנם לא ברצון טוב, כי אם, אפשר לומר, מאונס - מתבולל ביניהם, זאת אומרת נרשם בארגון הפיונרים.

אברהם גורביץ, אז בן 13, שגם הוא השתייך קודם ל"הנוער הציוני ב'", מספר:

גם בהיכנס הצבא האדום לא נכנעתי במהרה לתעמולתם, ורק בהיכנס כל חברי להסתדרות ה"פיונרים" נכנסתי גם אני. זוכר עוד אני את היום אשר בו הלכתי להירשם. סביבי עמדו חברים אחרים. אמרתי להם כי לבי לא נותן לי... אבל אחרי ניחומיהם, כי נעשה "קלוש", נרשמתי. מובן, בלא לב שלם (עדים הם בולי הקק"ל, אשר הדבקתי יחד עם משה על הלוחות והספסלים).

מרים רוגול, אז כבת 14, מספרת: "נמשכתי עם הזרם אפילו נגד רצון אבי, ונכנסתי אל הפיונרים. אך ציונית שבלב נשארתי ולמרות השתדלותם הרבה של הפוליטיקאים הקומונאיים לא יכלו המה לעקור זה מלבי". שושנה זימון, כבת 14, חברת "החלוץ הצעיר" לשעבר, מעידה שכבר בהתחלת הלימודים התחילו הקומונאיים להפחיד את התלמידים, כי "מי שלא יתמסר להם ולא יעשה לפיונר ייתקל בקשיים בשייכות לשכר-הלימוד, הלימוד בכלל - ועד גירוש מהגימנסיון". והיא מודה: "אני הושפעתי מהמצב החמרי הלא-טוב בביתי ונעשיתי לפיונרית, בחשבי שללבי שום עין לא תחדור". דומה עדותה-הודאתה של חביבה בורשטין, שביית-המסחר של הוריה הולאם והמצב הכלכלי בבית החמיר: "בשל סיבות משפחתיות הנני נכנסת להסתדרות הפיונרים, אך בלבי הייתי תמיד מתנגדת לרעיונותיהם".⁸²

הקשר בין ביה"ס לבין הורי התלמידים היה כלול בתפקידיה הפוליטיים והחברתיים של מערכת-החינוך. על אף התמורות הכלכליות צריכים היו ועדי-ההורים, כמקודם, לטפל בעניינים סוציאליים של התלמידים הנצרכים. לעתים קרובות נדחקו עניינים כאלה מפני נושאים פוליטיים-אידיאולוגיים, כגון המעבר ליידיש והעתקת יום-המנוחה ליום ראשון. ואולם, העיסוקים הפוליטיים של ציבור-ההורים לא חדלו גם לאחר ששני הנושאים האלה ירדו מן הפרק.

באספת הורים של בית-הספר התיכון מס' 3 בשאבלי ב-12 באוקטובר 1940 הסביר המנהל מאצקביץ': "הפילגש-רופיה הציונית מתה ועלינו להשתלב בחברה הסוציאליסטית". המפקח לאמפרט (לשעבר מנהל בית-הספר העברי בוילקומיר) דרש "חינוכם מחדש" של ההורים "מבחינה

התיכון מס' 3 בשאבלי, בתחילת דצמבר 1940, נדונו הבחירות הקרובות לסובייט העליון והחלט שהתלמידים "ישפיעו בבתיים על קרובים ומכרים, יבהירו את תקנון הבחירות וינהלו תעמולה מתאימה". על עשרים התלמידים בעלי זכות-בחירה נאמר בהחלטה, ש"עליהם למלא את חובם הנעים ולהצביע כאיש אחד עבור הפלוק הסטאליני".⁷⁸ בטכניון היהודי בוילנה אורגנו פריגאדות-תעמולה, שכללו ביחד 35 איש ובתוכן "לא רק קומסומולאים ומועמדים [לקומסומול], אלא גם חברי טובים שאינם קומסומולאים".⁷⁹ נציג הקומסומול בבית-הספר למלאכה מס' 4 בקובנה ("אורט" לשעבר) הכריז: "השתתפותנו במערכת הבחירות היא חובתנו החשובה ביותר". והוא הוסיף: "את התעמולה עלינו לנהל בצורה כזו שלא יישאר בליטא המועצתית אף אזרח, אשר לא ימסור קולו לבנים ולבנות הטובים ביותר של העם".⁸⁰

מניינם של הפיונרים בבית-הספר גדול היה בהרבה מזה של הקומסומולאים. טקס כניסתם של התלמידים לשורות הפיונרים, שהכיל שבועה פומבית שלהם, הפך, בדרך-כלל, לאירוע חגיגי. טקס ראשון מסוג זה בביה"ס התיכון (היהודי) מס' 12 בוילנה נערך ב-23 באוקטובר 1940 וכוון ליום מותו ה-120 של פרידריך אנגלס. על מהלך הטקס סופר:

באולם המקושט יפה יושבים בשורה הראשונה 20 פיונרים בחולצות לבנות ומצפים בפנים משולהבות לאקט החגיגי. ליד שולחן הנשיאות יושב המנהל מאלר, המורים מזוגנשטרן ונוטיב, מנהיג הפיונרים טויבין ונציגי הקומסומול קראסין ופרובה... מיד לאחר השבועה החגיגית מצטופפים הפיונרים, הענודים כבר בעניבור-תיהם האדומות, סביב מדורה מאולתרת. הפיונר מירסקי קרא ביוגרפיה מעניינת של פרידריך אנגלס. לאחר-מכן באים דקלור-מים, שירים, זימרה וריקודים. רוב ההופעות הן פרי יצירה עצמית, שהרי כל פיונר הכין משהו מקורי לחגיגה.⁸¹

מדברי זכרונות ועדויות של תלמידים, שהיו בעבר חברי תנועות-נוער ציוניות - ושנכתבו זמן-מה לאחר שנת-הלימודים 1940-1941 - מתבהר כי ההצטרפות לשורות הפיונרים לא באה בלי לחץ חברתי-כלכלי, ישיר או עקיף (הדברים שלהלן נכתבו עברית ומובאים כלשונם). משה נאדל, אז כבן 14, תלמיד בית-הספר התיכון מס' 12, בנו של בעל בית-הרושת אמיד וחבר לשעבר ב"הנוער הציוני ב'" מספר:

בבוא הצבא האדום הנני נשאר ללמוד באותו גימנסיון, הנקרא עתה "12-טער יידישע מיטלשול". התעמולה שלהם משפיעה גם עלי. זוכר אני מקרה שפעם ניגשתי אל חבר-לשעבר, ז., ושאל-תיו - האם אתה גם-כן כבר נהפכת לקומונאי? הוא שולח לי

81 "אין דער 12-טער מיטלשול", ווילנער עמעס, 5 בדצמבר 1940.

82 דברי הזכרונות והעדויות האחרונים נרשמו ב-1943-1944 מפי חברי גדוד "מעפילים" של "ארגון ברית ציון" (א.ב.צ.) בגיטו קובנה. הם כונסו בקובץ שהעתקו מצוי בארכיון "יד ושם", B/12-5 (כאן - מעמ' 22-25, 32-37).

78 א. קאמיגיטט, "אין דער שאולער 3 מעלכע-שול מיט דער יידישער אונטערריכט-שפראך", דער עמעס, 13.12.1940.

79 ט. כייפעץ, "אין ווילנער יידישן טעכניקום", שטר א ל, 21 בדצמבר 1940.

80 א. קראוויץ, "לאמיר אקטיווער אנטויל נעמען אין דער פארוואל-פראפאגאנדע", שם, שם.

הורי גן-הילדים היהודי מס' 37 בסלובודקה שמעו, באספה, הרצאות על חשיבותן של הבחירות ומשמעותן והצהירו: "החלטנו כולנו כאחד למסור את קולותינו לבנים הטובים ביותר של העם. כן ננהל תעמולה, שגם הבוחרים האחרים יצביעו עבור הבנים הנבחרים של העם".⁸⁷ באספות-הורים כאלו ניתן היה להבחין בתעמולה שבנוסח הסובייטי השגור נימה יהודית ספציפית. הנה דוגמה לכך מאספה (שהתנהלה, ברובה, בידיש) בבית-הספר היהודי בעיירה שוואנצ'יו-נאליס (ב-6 בינואר 1941).

לאספה באו גם יידיים רבים של בית-הספר. המנהל, הח' מאטיס, פותח את האספה ונותן רשות-הדיבור ליו"ר ועד-ההורים, הח' איציקסון, המתרכז בהרצאתו בהישגים של בית-הספר בזמן הקצר שחלף מתחילת שנת-הלימודים. לאחר-מכן דיבר על הבחירות והחובה להצביע עבור הבנים הטובים ביותר של העם. הח' פאשקביץ', יו"ר האיסקולקום [הועד הפועל], מתאר במלים מועטות וחמות את מצב בית-הספר היהודי, קודם ועכשיו, ואת שתרורו. נציג הקומסומול, הח' שור, מדבר על חיינו החדשים והחובה להצביע. - - - הח' רודניק מדבר על החוקה הסטאלינית וחובתם של ההורים להשתתף כאיש אחד בבחירות. רבת-רושם היא הרצאתו של הידיד המסור של בית-הספר, חבר האיסקולקום, הח' גורדוס. הוא מתאר את דרך הייסורים של התלמיד היהודי קודם ואת ההישגים העילאיים של חיינו החדשים, הבנויים על היסודות הנאורים של החוקה הסטלינית הגאונית. - - - מקהלת בית-הספר מבצעת בהצלחה שירים סובייטיים אחדים. התלמידות הפינוריות מלצר וליגומסקי מדקלמות כמה שירים בליטאית וביידיש. לבסוף מתקבלת פה אחד ההחלטה הבאה: "אנו, הורים של בית-הספר היהודי בשוואנצ'יונאליס, מביעים תודתנו העמוקה למפלגה הקומוניסטית ולמנהיג הגאוני של כל העמים, החבר היקר סטאלין, על ששיתרו אותנו מהשעבוד הפאשיסטי והעניקו לילדינו אפשרויות רחבות ללמוד ולהתפתח ברוח הסוציאליסטית וברוח האידיאות הרמות של לנין-סטאלין. - - - אנו מתחייבים כולנו כאחד ללכת לקלפיות ולמסור קולותינו לבנים ולבנות הטובים ביותר של העם הליטאי, שיגשימו את המטרות הנעלות של לנין וסטאלין".⁸⁸

בעצרת-בחירות בבית-הספר העממי שבעיירה מאראץ' נתקבלה החלטה האומרת: "הננו מזדהים בשמחה עם מדי-ניות-החוץ הסובייטית, ששמרה עלינו מלהיסתף במלחמה הקאפיטליסטית האיומה ושהבטיחה לילדינו חיים שקטים ועתיד מאושר. גלך, איפוא, בשמחה לבחירות של הסובייט העליון וסובייט-הלאומים ונבחר במיטב הבנים והבנות של ארצנו".⁸⁹ שימת-לב מודגשת הוסבה במערכת הבחירות

פסיכולוגית" וקרא להם "לשתף פעולה עם כל האזרחים החפשיים של ארץ-הסובייטים הגדולה" (כאשר מספר הורים עוררו גושאים מוחשיים יותר, הרגיעם המנהל והבטיח שספרי-לימוד יוכלו לקנות בתשלומים של 50 סנט לשבוע, שהמחירים במזנון יהיו נוחים, שכל התלמידים יקבלו תה-חינם וכיוצא באלה).⁸³ באספה בבית-הספר היהודי בעיירה שאט, לרגל "יום הנוער", השתתף פעיל מקומי של המפלגה הקומוניסטית, גרינבלאט, שאילף דעת את קהל-ההורים "כיצד לסייע לבנין הסוציאליזם ולא להאזין לרכילות העויינת של אויבי העם".⁸⁴ נמצאו מנהלים בעלי-זמה, שערכו ערבי-עיון להורים בנושאים פוליטיים, כמו "החוקה הסטאלינית" וכדומה. בבית-הספר היהודי בעיירה סאראי נערך גשף לציון הפיכתו "מקן של ריאקציה ושוביניזם לקן סוציאליסטי יצרני".⁸⁵ מנהל בית-הספר מס' 4 בוילקומיר הודיע בתחילת שנת-הלימודים:

כבר ערכנו את האספה הראשונה של ההורים. אספות כאלו בדעתי לערוך לעתים תכופות. אנו שואפים שבית-הספר ייהפך לכעין אוניברסיטה עממית בשביל ציבור ההורים. ניגשנו אמנם לארגן בית-ספר ערב למבוגרים, שהרי עד עכשיו לא נוהלה כמעט כל עבודה פוליטית-תרבותית בקרב המוני העמלים היהודיים. סתימת הפער הזה הוא רצונו וחובתו של בית-הספר.⁸⁶

שלא כמקובל בימים עברו, השתתפותם של ההורים באספות לא היתה עתה רשות אלא חובה.⁸⁷ בין כתלי בתי-הספר נערכו גם ערבי-בידור (או, כפי שכונו, "קונצרטים ונשפים") בשביל ההורים - ובמקומות שונים היו פתוחים לכל היהודים המבוגרים. באפריל 1941 נתקיימו בקובנה, ביזמת העתון "דער עמעס", שלוש עצרות-קונצרטים בשביל ההורים של תלמידי חמישה בתי-ספר יהודיים, בהשתתפותם של תלמידים, מורים, זמרים, שחקני-תיאטרון וסופרים. מטרתם המוגדרת של אירועים כאלה היתה: "למשוך את ההורים לעבודת בית-הספר, להפכם שותפים מלאים בבנין בית-הספר החדש ולקבוע עבודה הרמונית בינו לבין הבית".⁸⁸

בתי-הספר וגני-הילדים שימשו מכשיר לדירבון הציבור היהודי להשתתף בבחירות לסובייט העליון (ינואר 1941).

87 חובה זו חלה אף על הורים של ילדי הגן. ראה מודעות המיועדות להורים אלה: דער עמעס, 25 בינואר 1941, 5 באפריל 1941.

88 "א געראטענער אנהייב, וואס טאר ניט בלייבן נאר אן אג-הייב", שם, 18 באפריל 1941.

89 "פארוואל-מיטינג אין סלאבאדקע", שם, 31 בדצמבר 1940.

90 ב. נ., "פון שווענטשיאנעלער שול-לעבן", שם, 12 בדצמבר 1940.

91 "פארוואל-מיטינגען אין מערעטשער שולן", שם, 12 בדצמבר 1940.

83 "אלגעמיינע פארוואלונג פון עלטערן-ראט", פאקס - בלאט, 20 באוקטובר 1940.

84 "יוגנט-טאג אין פראווינץ פון דער ליטווישער ססר", שם, 5 בספטמבר 1940.

85 ראה מודעה מיועדת להורי בית-הספר מס' 29 בקובנה, דער עמעס, 14 בדצמבר 1940, ומאמרו של ש. הירשוואן, כבהערה 63.

86 ז. שאפירא, "די יידישע פאלקשול אין ווילקאמיר", פאקס בלאט, 27 באוקטובר 1940.

לוח מס' 2
בתי-הספר למבוגרים בוילנה ב-1941,
לפי לאומיות התלמידים ולשון-הלימוד

מספר הכיתות %		כל הכיתות	מספר התלמידים %		כל התלמידים
100	250		100	5,927	
33	84	כיתות בפולנית	60	3,551	פולנים
9	23	כיתות בידיש	28	1,642	יהודים
30	74	כיתות בליטאית	8	516	ליטאים
28	69	כיתות ברוסית	4	218	רוסים

לבתי-הספר למבוגרים בידיש שבעיירה יורבורג נרשמו בתחילה 60 איש, אך למעשה למדו בו פחות תלמידים. בכתבה המתארת את בית-הספר הזה הובע צער על שאין מבקרים בו פועלים פשוטים - עגלונים, סבלים וכיוצא בהם - אלא פקידים, תופרות, ספרים, ובעיקר בני-נוער שסיימו מספר כיתות של בית-ספר עממי: "חסרים אותם האנשים שלא יודעים כלום, או מעט מאוד. - - - קרוב לודאי משום שאלה אנשים בגיל קשיש והלימוד כבר קשה עליהם".⁹⁷

אף שבתי-הספר למבוגרים פעלו בתנאים קשים בהרבה לעומת בתי-הספר הרגילים, ובמיוחד מבחינת הזמן של הלימודים (בשעות הערב, לאחר יום-עבודה), התנהלו בהם פעילויות פוליטיות וחברתיות למכביר. למשל, בבית-ספר-ערב מס' 1 בקובנה הופעלו חוגים לספורט, לספרות, למארכסיזם-לניניזם ולנושאים פוליטיים אחרים.⁹⁸ תלמידי בית-ספר זה ותלמידי בית-הספר למבוגרים מס' 2 ערכו ב-21 בינואר 1941 ערבי-זכרון למותו של לנין. תלמידי בית-הספר מס' 2 שלחו מברק-ברכה לוועידה ה-5 של המפ-לגה הקומוניסטית בליטא.⁹⁹ בבית-ספר-ערב מס' 5 בקובנה הוציאה מועצת התלמידים עתון-קיר בשם "ליכט פאר דערוואקסענע" (אור למבוגרים).

מן הראוי לציין את המיבצע הארצי לחיסול הבערות והבערות-למחצה, שעליו הכריז הוועד המרכזי של מק"ל. לפי מיפקד שנערך באביב 1941 בליטא היו שם 181,283 אנשים (5.9%) שאינם יודעים קרוא וכתוב ו-223,377 (7.3%) שכמעט אינם יודעים זאת.¹⁰⁰ אם כי על שיעור היהודים בכלל האנאלפאביתים לא פורסמו נתונים רשמיים,

97 "פאלקשול פאר דערוואקסענע מיט דער ייד' אונטערריכט-שפראך אין יורבורג", שם, 9 בדצמבר 1940.

98 "אלגעמיינע פארזאמלונג פון אונטשול נומער 1 פאר דער-וואקסענע", שם, 1 בפברואר 1941.

99 "3 שילער פון דער קאוונער ייד' אונטשול נומער 2 באגריסן דעם פארט' צוזאמענפאר", שם, 7 בפברואר 1941.

100 "פארענדיקט רעגיסטראציע פון אנאיוורעדיקע אין לסטר", שם, 5 באפריל 1941.

לבתי-הספר למבוגרים, שהרי תלמידיהם היו בעלי זכות-בחירה בעצמם.

בימי המשטר הסובייטי גדל בהרבה מספרם של בתי-ספר-ערב למבוגרים בליטא. מעצם היותם מיועדים למבוגרים, שחלקם היו אבות לילדים, נודעה להם משמעות פוליטית וחברתית יתירה. הם זכו איפוא לעידוד ולסיוע, אך גם לפיקוח נמרץ מצד הגורמים הממלכתיים והמפלגתיים.

הקמתם של בתי-הספר הללו בידיש החלה באמצע אוק-טובר 1940. בעקבות הוראה כללית של הקומיסריון-להשכלה אל מנהלי בתי-הספר העממיים, להתחיל מיד ברישום מבוגרים המעוניינים להשלים לימודיהם ברמה של בית-ספר, פנה גם הרפרנט לעניינים יהודיים שליד הקומי-סריון בחוזר דומה לכל מנהלי בתי-הספר העממיים היהודיים. בציבור היהודי היתה היענות ניכרת ליזמה הזאת. בוילקומיר, למשל, שם התנהל הרישום על-ידי בתי-הספר העממיים והאגודות המקצועיות, נרשמו - מתוך "מאות אחדות" בעיר כולה - 250 פועלים ושכירים יהודיים.⁹²

שני בתי-ספר-ערב הראשונים בידיש נפתחו בקובנה ב-22 באוקטובר 1940 (כשבוע לאחר פירסום החוזר).⁹³ בית-ספר-ערב שלישי נפתח שם ב-3 בדצמבר בפרבר סלז-בודקה. בנובמבר נפתח בית-ספר למבוגרים בשפת יידיש בוילנה, שבו, כפי שנקבע, נלמדו גם "רוסית, ליטאית, קונסטיטוציה וכו'".⁹⁴ כחודש לאחר פתיחתו נמצאו בו 170 תלמידים, גברים ונשים, בגילים של 17-40, מחולקים לחמש קבוצות. כבר בחודש הראשון של הלימודים נתארגנה בבית-הספר הזה מקהלה וב-21 בדצמבר כבר ערך ביה"ס ערב הגיגי לכבודו של הח' סטאלין (שיום-הולדתו הוא ה-25 בדצמבר).⁹⁵ אם כי לנרשמים לבתי-ספר למבוגרים ניתנה הרשות לבחור את שפת-ההוראה כחפצם, הרי בוילנה - כפי שמראה הלוח שלהלן - רק כשליש מהתלמידים היהודיים שובצו בכיתות עם שפת-ההוראה בידיש.⁹⁶

מצב דומה מצטייר אצל התלמידים הפולניים: רק כמח-ציתם שובצו בכיתות בפולנית. הסיבה לכך, לפחות חלקית, נעוצה כנראה במוטיבציה תכליתית של בני המיעוטים להעדפת השפות הממלכתיות (כך גם קרה - בעיקר בויל-נה - בעת הרשמת הילדים לבתי-הספר הרגילים).

92 א.א., "בילדונג פאר דערוואקסענע אין ווילקאמיר", פאלקס בלאט, 17 באוקטובר 1940.

93 "מארגן ווערן דערעפנט 2 אונטשולן פאר דערוואקסענע", שם, 20 באוקטובר 1940.

94 "ס'ווערט געעפנט א יידישע אונטשול פאר דערוואקסענע", ווילנער עמעס, 20 בנובמבר 1940.

95 ש.ג., "פון דער אונטשול מיט דער יידישער אונטערריכט-שפראך", שם, 23 בדצמבר 1940.

96 לוח 2 מעובד לפי דער עמעס, 22 במאי 1941.

במישור הטכני-מינהלי, נבעו מחוסר ארגון תקין ומשאבים כלכליים, אך היו גם בעיות מהותיות הכרוכות בראש וראשונה במעבר ממערכת הלימודים העבריים לאומיים לידישאים-סובייטיים. כן נתגלו סימנים מדאיגים, בכלל, ביחס להמשך קיומם של בתי-הספר היהודיים.

ריבוי תלמידים משכבות-עוני, שקודם-לכן כמעט לא היתה להם אפשרות ללימודים תיכוניים שיטתיים, הטיל מעמסה ארגונית וכלכלית על בתי-הספר ופניותיהם בנדון לשלטונות לא תמיד גענו. בית-הספר למלאכה מס' 4 בקובנה (לשעבר "אורט"), ש-80% מתלמידיו היו בני-עניים מעיירות קטנות, קיבל עד ינואר 1941 30,000 ליט, כדי לחלקם לתלמידים הנצרכים, אך הקומץ לא השביע את הארי, כי "מיום ליום עלה מספר הנזקקים לסיוע".¹⁰⁵ כן העיקה שם מצוקת דיור, כאשר בקשות ההנהלה וועדת השיכון - להעמיד לרשות בתי-הספר מיבנה בשביל פנימיית התלמידים - הושבו ריקם.¹⁰⁶ מ-560 תלמידים של בית-הספר התיכון מס' 13 בוילנה נמנו 251 עם השכבות הסוציאליות הגמוכות ביותר. בדו"ח מביקורי-בית, שערכו מחנכי-כיתות אצל התלמידים, מסופר:

להרבה ילדים אין פשוט היכן להכין את שעוריהם. בחדר-מגורים מצוי גם בית-מלאכה עם שולחן ומכונת-תפירה. הילד מתחיל להכין שעוריו על מכונת-התפירה - מגרשים אותו לשולחן. מנסה הוא לעבוד ליד השולחן - מגרשים אותו למכונת-התפירה. יש דירות בלי חשמל, ומחמת הריח של מגורת-המאור באים [ילדים] לבית-הספר עם כאבי-ראש. ויש מי שאין לו איפה לישון. מיטתו הושכרה לדייר. בדירה אחת, - - - כאשר מחנך הכיתה דרש שהאם תעיר את בנה השכם בבוקר, ענתה לו: "מאתר שאין לי שעון אני מסתכלת בשמים, ומובן שקורה לפעמים טעות". מחנך אחר, שחייב את אחת האמהות לרכוש לבנה מכנסי-התעמלות, קיבל ממנה את התשובה: "לבני יש בסך-הכל זוג מכנסיים אחד והוא הולך בהם כל השבוע; משמגיע יום ששי אני מכבסת אותם, בשבת הוא מסתדר בלעדיהם - וביום ראשון הוא שוב במכנסיים".¹⁰⁷

אמנם, בית-הספר האמור היקצה לתלמידים מסוג זה הדר מיוחד להכנת שעורים, וכן הסדיר את הזנתם של 80 תלמידים, אך בעיות סוציאליות מרובות נותרו ללא פתרון. מכשול אחר למהלך התקין של הלימודים היה המחסור

וועקער-מעלאכע-שול", פאקס בלאט, 15 בנובמבר 1940.

106 שם, שם. במכתב למערכת מציינים חברי ועד ההורים, כי "בחדר של 5-6 ממ"ר גרים 3 תלמידים, ותלמיד אחד מצאנו ישן בפרוודור... רצוי שהמפלגה תתערב כדי שנקבל בניין לפנימיה" (שם, 16 בנובמבר 1940). כנראה, פניות חוזרות ונישנות בנדון לא הועילו, שכן גם כחודש לאתר-מכן מת-לונן יו"ר ועד ההורים, מ. יאשונסקי, על הסבל הנגרם לתלמידים הבאים מהפרובינציה מחמת תנאי-שיכון קשים: ה. גוטקין, "עלטערן-פארוואלונג פון דער 4-טער מעלוכע" שער האנטווערקער-שול אין קאוונע", שם, 12 בדצמבר 1940. 107 אבראמין, "פון א באזוך אין דער 13-טער מיטלשול", ווילנער עמעס, 19 בנובמבר 1940.

אפשר לשער אותו על-פי הנתונים החלקיים בדבר התפלגותם הלאומית של האנאלפאביתים בוילנה, כפי שהם מובאים בלוח הבא.¹⁰¹

לוח מס' 3
בורים שנפקדו בוילנה לפי השתייכותם הלאומית ומספר הכיתות הדרושות להם

מספר הבורים	%	מספר הכיתות הדרושות	%
כל הבורים	8,609	218	100
פולנים	6,750	168	77
יהודים	1,462	36	16
ליטאים	350	8	4
רוסים	247	6	3

בקובנה הופעלה לראשונה כיתה ללימוד קרוא וכתוב ביידיש במסגרת אגודת הסבלים.¹⁰² בעיירה דוסיאט, בה אותרו 2 בורים יהודים ו-23 בורים-למחצה, החלו מורי בית-הספר היהודי ב-1 באפריל במיבצע של חיסול הבערות. יזמה דומה ננקטה על-ידי מורי בית-הספר בראקישוק לאמהות של התלמידים. כן הוחל שם ב"נסיון מעניין לארגן את תלמידי הכיתות ה-5 וה-6 במאבק נגד הבורות בקרב ההורים".¹⁰³ נראה, כי במיבצע של "חיסול הבערות", בדרך כלל, העדיפו השלטונות המרכזיים שפות לועזיות על פני יידיש.¹⁰⁴ אבל מידת ההצלחה של כל הנסיונות שפורטו בזה ושל אחרים אינה ידועה מחמת פרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית (יוני 1941).

על אף התנאים הנוחים יחסית שבהם פעלה מערכת-החינוך היהודית במתכונתה החדשה - הן לפי הסיוע מצד השלטונות והן לפי היענותם של רוב המורים היהודיים למשימות הנדרשות - נתגלו במהלך שנת-הלימודים 1940-1941 שורה של קשיים ותקלות. חלקם באו לידי ביטוי בכינוסי מורים ובעתונות, וחלקם נודעו למעטים בלבד (לעתים בגלל רתיעתם לדבר על כך ברבים). בעיות מסוימות, בעיקר

101 לוח 3 מעובד לפי "די רעגיסטראציע פון ניט-איוורעדיקע אין ווילנע", שם, 8 באפריל 1941.

102 מ. בורשטיין, "קאוונער טרעגער ווילן אן ארטעל", שם, 29 במאי 1941.

103 יאנקאו, "פארצווייגטע טעטיקייט אין דער ראקישקער ייד' פאלקשול", שם, 13 במארס 1941.

104 כך, למשל, הוצאו לאור ערב המלחמה 2 ספרי-לימוד להקניית השפה הליטאית לבורים. "ספר דומה ברוסית" - נאמר בהודעה רשמית של "אלטא" (סוכנות-הידיעות הליטאית-סובייטית) - "יופיע בימים אלה; כן מכינים לדפוס ספר לימוד דומה בפולנית". ראה "לערנביכער צו לערנען די אנהאורעדיקע און ווייניק איוורעדיקע", שם, 15 ביוני 1941. 105 ש. מאלאן, "פון דעם נייעם לעבן אין דער 4-טער האנט-

את השפה בה הם מלמדים את התלמידים. כותבים בהרבה שגיאות, מדברים בשפה רצוצה, מלאה בארבעיזמים. באחת - מתיחסים לידיש כפי שמעולם לא היו מרשים לעצמם להתיחס, נגיח, לליטאית, רוסית או שפה אחרת.¹¹¹

במאמר ראשי שהוקדש לסיום שנת-הלימודים ביומון היהודי הוגדרה ההתייחסות של מורים מסוימים לשפת יידיש כ"בורות פראית" ("ווילדע אַמעראַצעס"). כדוגמה לבורות כזו מובא נושא לחיבור, ביידיש משובשת, שמסר מורה לתלמידיו: "ווי קראַסנאַרמייצן ליב האַבן קינדער" (הכוונה: כיצד חיילי הצבא האדום אוהבים ילדים).¹¹² באותו גליון של העתון מפרט המפקח על בתי-הספר ליי-קויים בהקניית לשון-יידיש - והוא מרבה להאשים בכך את המורים:

בבתי-ספר רבים, ובמיוחד בבתי-הספר העממיים, הועמדו לימודי-היידיש בצורה חלשה. מורים מסוימים לא הוכיחו התעניינות מספקת ורצון טוב למקצוע זה. נזדמן לי להיות בבתי-ספר שבהם המורים בעצמם לא ידעו את הכללים היסודיים ביותר של האור-תוגרפיה היידישאית וכתבו על הלוח בשגיאות גסות. ניתן כבר לשער כיצד היקנו מורים כאלה לתלמידים את שפת-האם. הרבה מורים אף לא השתדלו בשעת השעורים לנתח לפני תלמידיהם את היצירות הספרותיות שקראו. הם גם מיעטו ללמד את תלמידיהם דקדוק-יידיש ולעשות עבודות-בכתב.¹¹³

המפקח ד"ר מאַלר מוילנה קבע באחד מפרסומיו, כי יש בבתי-ספר שבהם ההתייחסות לדרישות החינוך החדש הן פורמליות, כדי לצאת ידי חובה. המורה בורח מבית-הספר מיד בגמר הלימודים ומתעניין מעט מאוד בחינוך - ואין תימה שבבתי-ספר כאלה גם הלימודים חלשים מאוד. כדי שמורה יצליח במשימה החינוכית במציאות החדשה עליו להיות בראש וראשונה "בעל הכרה סובייטית ולהאמין בכל לבו בנצחון המוחלט של הקומוניזם".¹¹⁴

□

גם לאחר שבת-הספר היהודיים עברו להוראה בלשון-יידיש ולמנוחה ביום ראשון הוסיפה להישמר בין כתליהם השפעה רבה לתרבות העברית ולמסורת הדתית-הלאומית, שבמשך דורות נשתרשו בחינוך היהודי בליטא והיו לסימני-היכר אפיינים שלו. השפעה זו פירנסה מתח ומאבק סמוי בין חלק מהתלמידים (תוך אהדה אילמת מצד כמה ממורייהם הוותיקים) לבין בעלי-הסמכויות בבתי-הספר, ויש שגם פרצו ביניהם התנגשויות גלויות.

רשמית לא הוכרחו תלמידים לכתוב בשבת, אבל בצורות שונות הופעל עליהם לחץ לעשות כן. אחד התלמידים

הכרוני של ספרי-לימוד ביידיש. היומה שנסתמנה בעניין זה בראשית שנת-הלימודים לא הספיקה. מנהל בית-הספר ברילקומיר קובל: "רצוננו הטוב נחסם על-ידי חוסר ספרים ביידיש ובית-ספרנו סובל מאוד. בגלל זה גם לא תיתכן עבודה רצינית בבית-הספר למבוגרים".¹⁰⁸ המפקח (קודם לכן - הרפרנט) על בתי-הספר היהודיים בקומיסריון-להשכלה הטיל את האחריות למחסור בספרי-לימוד, במידה רבה, על המורים עצמם:

כמה פעמים כבר דובר על כך, ובכל-זאת קיימים בבתי-ספר שבהם אין אפילו ספרי-לימוד אחד בכיתות שלמות. בכיתות רבות מצוי ספרי-לימוד אחד בשביל 4-5 תלמידים. אף שניתן לרכוש את הספרים בקלות, אין המורים מתאמצים כראוי להשיגם. נכון שחלק מהמורים מתלונן, כי בית-המסחר-לספרים היהודי בקובנה אינו מספק את הספרים המוזמנים. ראוי שבימ"ס היהודי בקובנה ידייק יותר במילוי ההזמנות של המורים, כדי לא לתת עילה לטענותיהם. מצד אחר, אין הדבר יכול לשמש תירוץ למורים, שהרי הם יכולים לרדת לקובנה ולהביא בעצמם את ספרי-הלימוד הדרושים.

ועוד הודה אותו מפקח: "בבתי-ספר עממיים חסרו השנה מספר ספרי-לימוד גחוצים. עוד יותר קשה היה המצב בבתי-הספר התיכוניים. כאן נאלצו ללמד את רוב המקצוע-עות ללא ספרי-לימוד. היה הכרח לבזבז זמן יקר בכל שעור לרישום קונספקטים - דבר שהיקשה מאוד את העבודה בבתי-הספר". כן ציין המפקח את המחסור, ברובה של שנת-הלימודים, בספרות-ילדים ואת חסרונם של כתב-עת פדגוגי מתאים למורים ופרסום לילדים (בנוסף ל"קינדער-בלאַט" המשולב ב"דער עמעס").¹⁰⁹

□

לחסידי המשטר הקומוניסטי וליידישיסטים מושבעים זומנה, למראית-עין לפחות, שעה של סיפוק. "מעולם לא זכו הקלאסיקנים שלנו - ציין אחד מהם - למקום כה בולט בבית-הספר שלנו. השמות של פפר, מאַרקיש, הופשטיין וקוויטקו אהובים וקרובים ללבו של כל תלמיד".¹¹⁰ עם זאת נתגלו בבתי-ספר שונים קשיים בהקנייתן של לשון וספרות יידיש. המפקח על בתי-הספר היהודיים, אשר שנים רבות היה בעצמו מורה ביידיש והוראתה היתה קרובה לליבו, טען באמצע שנת-הלימודים:

יידיש מהווה מקצוע יסודי בבית-הספר שלנו. יש להודות, כי רוב המורים אכן מקדישים לו את תשומת-הלב הראויה. אולם נמצאים לא מעטים שאינם מתייחסים אליו ברצינות הדרושה. - - - עובדה היא, שהרבה מורים עדיין לא מכירים כראוי

108 ז. שאפירא, "די יידישע פאַלקשול אין ווילקאמיר", פאָלקסבאַט, 27 באוקטובר 1940.

109 "פאַרגאַנגענער לערניאַר".

110 א. לעסקין, "דער גייסט אין דער שול", דער עמעס, 24 במאי 1941.

111 קורלאַנטשיק, "פינף כאַדאַשים אַרבעט אין דער שול", שם,

26 בפברואר 1940.

112 "ערשטער שול יאַר געענדיקט - גוט צוגרייטן זיך צום צווייטן סאַוועטישן לערניאַר", שם, 24 במאי 1940.

113 "פאַרגאַנגענער לערניאַר".

114 ר. מאַלער, "דער איבערבוי", דער עמעס, 30 במאי 1941.

וכשהייתי נפרד מהם - הייתי יוצא מדי פעם בפעם בלב הולם, נרעש ונרגש.¹²⁸

ואכן, בקבוצות זעירות וחשאיות, שאחת לא ידעה על קיומה של חברתה, היו תלמידים שניהלו שיחות בעברית, שמעו הרצאות בתולדות העם היהודי ודנו בשאלות ארץ-ישראל. על התארגנותה ופעילותה של אחת מן הקבוצות הללו מספר אחד מחבריה:

בראשית שנת-הלימודים פנה אלי חבר בגימנסיה, שלום בלומברג, ואמר לי כי הוא רוצה לשוחח ברצינות ביחידות בבית פרטי. מהעת ההיא החלו להתאסף בדירתנו פעם בשבוע 5-6 מחברינו. היינו דנים - - - על דרכים ועל אפשרויות - - - להישאר עם דעותינו הציוניות הקודמות. באחת מהפגישות האלו - - - הוחלט להוציא - - - מהגימנסיה שלנו ספרים רבי-ערך בנושאים ציוניים והיסטוריים, אשר בעת ההיא כבר הוציאו מספרית בית-הספר ושמו אותם בחדר מיוחד נעול בחותמות. - - - שלום בלומברג חיבר מיד, לפי הזכרון, רשימת הספרים הדרושים לנו... ימים אחדים ארכה הכנת מפתח. - - - ביצענו שלושה מסעות עד אשר הוצאנו את כל הספרים, לפי הרשימה שהוכנה.¹²⁹

פעולות מאורגנות דומות בוצעו על-ידי תלמידים של בתי-ספר יהודיים במקומות אחרים. בעקבותיהן באו מעק-בים, חקירות, גזיפות ואיומים כלפי תלמידים חשודים - ואף כלפי מורים מסוימים, כפי שאפשר ללמוד מזכרונותיו של מורה בבית-הספר התיכון מס' 3 בשאבלי (אשר בראשו הועמד הקומוניסט מאצקביץ):

מאצקביץ' היה נוהג לרשום כל שמועה וידיעה בפנקסו ושומר את הדברים לעת-מצוא. ושעת-הכושר היתה מזדמנת בישיבת המועצה הפדגוגית. במשך הישיבה היינו מקבלים מפי מנהלנו רק הערות והארות סתמיות על החינוך הסובייטי. איומים היו סופי הישיבות: בסוף כל ישיבה, כשעמדנו כבר לעזוב את חדר הישיבות, היה מנהלנו נזכר בפרט קטן ומעכבנו לכמה הערות. אז היה מוציא פנקסו, מעיין בו שעה קלה, מתלחש עם סגנו ואחר-כך מגלגל עיניו כלפי מעלה ומפיק אמריו על הפדגוגיה הסובייטית, בהודיעו ברוב משמעות שהשלטון הסובייטי הוא טוב לנשמעים לו, אבל קשה ואכזרי למתנגדיו. לצערו - היה אומר - ישנם בתוך המוסד אלמנטים מזיקים... בהגיעו למשפט זה היה מוציא פנקסו שוב, מעיין בו ומתחיל מונה חטאיו של כל אחד...

יותר מאשר ממאצקביץ' סבלנו ממי שהיה חברנו, צבי פרנקל. הוא היה חבר צ"ס, עבר לבית"ר והפך לקומוניסט נלהב בראשית השלטון הסובייטי. הוא שימש גם "מודיע" במוסד נ.ק.ו.ד. (הבולשת) ודרש לשרוף את הספרים העבריים.¹³⁰

שנת הלימודים 1940-1941 הסתיימה בצילה ועל סיפה של המלחמה בין גרמניה הנאצית לבין ברה"מ. מספר מורים

מתוך רוגזה, עלבון ואינ-אונים גם יחד - בבכי. ביטויי מחאה אחרים: ציור סיסמאות ציוניות על הקיר; הופעה בכיתה עם חולצה של בית"ר; הורדת הכיסוי האדום (עם הסמל הסובייטי), שבו כוסה השלט העברי של המוסד; ריקוד הורה ושירה בעברית במסיבה לציון אירוע סובייטי (התלמידה שיזמה את הריקוד הזה הוזרה, כי תורחק מבית-הספר).¹²⁵

לימים חזרו ונתקרבו כמה מהתלמידים למוריהם הותי-קים - אם משום שלמדו מגסיונם טעמו של הכלל "אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו", ואם משום שנוכחו לדעת כי חלק מהמורים מוסיפים לשמור אמונים לערכים שעליהם חינכו את תלמידיהם. "זכורני שפעם חזרתי הביתה עם המורה פינצ'וק" - מספר בזכרונותיו תלמיד הגימנסיה העברית מקובנה - "ובדרך שוחחנו בינינו עברית. אך מיד עם התקרב עובר-אורח, היינו משתתקים".¹²⁶ הרגשת החרון כלפי אי-אלה מורים פינתה מקומה לכעין רגש-רחמים, כפי שמתאר תלמיד לשעבר של המורה למתמטיקה בבית-הספר העברי בקובנה: "כמה צר היה לראות בצערו של מר קפיט, החייב לדבר אלינו, תלמידי טיפוחיו, בשפה שמעולם לא דיבר עימנו. כמה מגוחך ומסכן הוא".¹²⁷ להערכה יתירה זכו המורים שמתוך דבקותם בעקרונותיהם פרשו מההוראה. כבוד ויקר, למשל, רחשו תלמידים לאחד ממוריהם לעברית, מ. ק., שהתהלך מחוסר-עבודה והתקיים בעיקר ממכירת ספריו וממתן שיעורים פרטיים בעברית. תלמידים יחידים אף המשיכו לקיים עימו מגע. ברבות הימים, משהתגבשו קבוצות של נאמני עברית וציון, שימש להן מורה זה מקור השראה. מורה אחר שפרש ושעימו קיימו תלמידיו לשעבר מגע היה ד"ר אריה הסלון. הוא החל לעבוד בבית-חרושת, אך מחמת מעמדו הקודם החשוב בתנועה הציונית נתון היה לעיקוב ולנידוי. פגישותיו עם תלמידיו נערכו לכן במירב הזהירות, כמסופר בזכרונותיו:

כל פגישה ופגישה היתה מתוכננת מראש, כל צעד מחושב היטב. היו מתקרבים למקום הפגישה שניים. האחד היה מתעכב ועומד על המשמר, מסתכל מרחוק בכל המתרחש מסביב, והשני היה ניגש אלי רק לאחר שהוא מקבל מחברו סימן שהכל בסדר. - - - הפגישות היו מתקיימות ליד מקום-העבודה שלי בשעת צאתי מבית החרושת (בו הייתי מועסק), ופעמים באחד מהרחובות הצדדיים, ופעם בביתו של אחד מהתלמידים ממש. הם סיפרו לי בפרוטרוט על חיותיהם, על דאגותיהם ועל פעולתם... התגלתה בצעירים אלה העקשנות היהודית הטיפוסית (ועקשנות היהדות הליטאית בנוסף לכך), והם התחילו לדבר דוקא עברית, לקרוא דוקא בספרים עבריים, ללמוד דוקא היסטוריה יהודית ולהתעסק דוקא בבעיות יישוב ארץ ישראל... גא הייתי בנוער משובח זה,

125 לגילויי מחאה והתנגדות שונים: מכתבו של א. ישפן, כבהערה 120; ע. לוי, מ"ז; ע. ד. קוט, מ"ז; א. בן-שמעון, "סוף פסוק" (להלן: "סוף פסוק"), היכל ש.ק.ע, עמ' 203. ע. זאב ברנשטיין, א, מ"ז.
126 "סוף פסוק", היכל ש.ק.ע, עמ' 203.

127 דב לוי, "דיוקנה של כיתה", היכל ש.ק.ע, עמ' 186.
128 "חיסול הגימנסיה", שם, עמ' 213-214.
129 "סוף פסוק", היכל ש.ק.ע, עמ' 203.
130 "הגימנסיה בשאבלי", ליטא, ב, עמ' 146.

קרבים ל'נעילה'. שפת היידיש תיעלם והניהול יעבור לידי ליטאים. לבית-הספר יתקבלו לא רק ילדי יהודים, ובית-הספר ייהפך לאחד מבין בתי-הספר המקצועיים הליטאיים האחרים.¹³⁴ ואמנם, סמוך לסיום שנת-הלימודים הוזמן מנהל זה למרכז מק"ל, שם גדון כנראה המשך שירותו (כמו שירותם של מנהלי בתי-ספר מקצועיים אחרים). בשעה קרובה לחצות נקרא לחדר הדיונים:

נכנסתי ונבהלתי: אני רואה בגלריה יושבים 20-30 אנשים וליד השולחן ישבו 3-4 אנשים, וביניהם גם בחור יהודי אחד אשר התחיל לחקור אותי בקשר לשביתות-תלמידים שהיו לפני בואם של הרוסים. בנוסף לבחור הזה ישב ליד השולחן מוכיר המפלגה, והתחיל אתי ויכוח על העניין הזה: האם צריכים בתי-ספר בידיש? הויכוח הנה היה רק עם המוכיר, ואילו היהודי שתק...

בעקבות שיחה זו פוטר המנהל ממישרתו ועימו פוטר גם כמה מהמורים - והוכנה התכנית לליטוויניזציה מלאה של בית-הספר התיכון המקצועי היהודי בקובנה.¹³⁵ בין המקדימים להביע חששות לגורלו של החינוך היהודי בליטא היו אנשים מ"החלוץ" לשעבר, שהמשיכו לקיים פעילות תנועתית במחתרת. הללו הסתמכו בעיקר על מה שאירע באזורי פולין שנכבשו על-ידי ברה"מ, שם בתי-ספר שהיו קודם עבריים ושנהפכו ליידישאים - נצטוו במרוצת הזמן לעבור לביילורוסית או לאוקראינית. אמנם, מספר אחד מפעילים אלה, הקומוניסטים היהודיים "היו בשר מבשרנו בקשר ליידיש, אבל ידענו שהם עבדים ושהם יעשו את הפקודה של בעלי-הבתים שלהם מא' ועד ת'". עם זאת הביעו אותם הפעילים של "החלוץ" בטחונם, כי "אם יקומו המוני העם, בעלי-מלאכה ויהודים עמלים, והם יגידו, 'אנחנו לא רוצים' - אז לא תהיה להם ברירה והשפה תישאר יידיש".¹³⁶ באורח מעשי תיכננו אנשי "החלוץ" להפעיל תלמידים יהודיים, שאמורים היו להכין את הוריהם להפרת הגזירה הצפויה. אולם, כמובן, בפרוץ המלחמה נתבטלו תכניות ההתנגדות וכל השאלה של החינוך היהודי בליטא ירדה מן הפרק.

דין לציין: לעומת החששות הבלתי-פוסקים והשמועות העקשניות על פגיעות הצפויות בעתיד הקרוב בחינוך היהודי בליטא, הם לא אושרו מעולם על-ידי גורם סובייטי או יהודי-סובייטי מוסמך. יתר על כן, בתחילת החופש

ותלמידים עם משפחותיהם גורשו לקצווי ברה"מ באמצע חודש יוני 1941, כשבוע לפני פרוץ המלחמה הזאת. ביום א', 22 ביוני 1941, כאשר חלק מהתלמידים הגיעו לבית-הספר כדי להיודע בדבר תוצאות בחינות-הגמר שלהם, כבר התנהלו קרבות עזים במערכה של ליטא וערי הרפוב-ליקה הופצצו מהאוויר.

מערכת החינוך היהודית במתכונת הסובייטית פעלה אי-פוא בליטא שנת-לימודים אחת בלבד. ולאור גורלו של החינוך היהודי בברה"מ כולה, יש מקום לשאלה: אלמלא באה המלחמה הגרמנית-הסובייטית, האם היה עתיד למערכת-החינוך היהודית בליטא הסובייטית, או שממילא נועדה להיות אפיזודה חולפת?

על פני השטח, לפחות, נראה החינוך היהודי בליטא הסובייטית יציב למדי. עם זאת קיננה בנפשות פעיליו - כבר מראשית השלטון הסובייטי בליטא - דאגה, שהרי נסיונם של בתי-הספר היהודיים בברית-המועצות לא בישר טובות לעתיד גם כאן. דאגה זו לא פסקה לכרסם בלב גם לאחר שמשלחת המורים היהודיים מליטא ואישים אחרים חזרו מביקוריהם בברה"מ, כלומר בערים סובייטיות "ותי-קות", ובפיהם סיפורים מפגישות לבביות עם אנשי תרבות וחינוך יהודיים.¹³¹ דעה פסימית על עתיד החינוך היהודי בליטא הביע גם ד"ר נח פרילוצקי, שבשעתו הוזמן על-ידי השלטונות בליטא להרצות בפני המורים העבריים שהורו עברו להוראת יידיש ואשר לימים מונה כראש הקתדרה ללימודי-יידיש באוניברסיטת וילנה: "השלטון הסובייטי לא יתיר המשך של חינוך יהודי; הם ירצו שהילדים יהיו-דיים יבקרו בבתי-ספר רוסיים".¹³² התראה ברוח דומה באה מפי הסופר היהודי-הסובייטי זליג אקסלרוד, בעת ביקורו - יחד עם הסופר אליהו קאהאן - בקובנה ובוילנה. הוא טען, כי גם בשטחים החדשים של ברה"מ, כולל ליטא, "צפויים נסיונות לחיסול בתי-הספר בידיש". אקסלרוד הצביע על "הדרך היחידה למנוע נסיונות אלו: הגשת דרישות מפור-שות מצד ההורים להמשך החינוך היהודי של ילדיהם".¹³³ לקראת סוף שנת-הלימודים 1940-1941 נתרבו סימנים, שאכן ניתן היה לפרשם כמגמה לצמצום החינוך היהודי. מנהל בית-הספר המקצועי היהודי מס' 4 בקובנה (לשעבר "אורט") מספר בזכרונותיו: "הרגשנו וידענו שאנו מת-

מיוהאנסבורג, מ' 17 בפברואר 1976, אל המחבר). לפי עדות בנו של לייזר ילין, מנהל התברה "ליבהאבער פון וויסן", חור אביו מביקורו בברה"מ בהרגשה שגם עתיד היידיש בליטא אינו בר-קיימא (עד' מאיר ילין, מ"ז, ג', עמ' 3).

132 ג ר ע נ ע צ ו, עמ' 13-14.

133 ת. שמרוק, "הפרסומים ביידיש בברית-המועצות (מסוף השלושים עד 1948)", מחקר יידיש, ד', ירושלים, תש"ך, עמ' 109.

134 יעקב אולייסקי, "אורט בליטא", ליטא, ב', עמ' 179.

135 עדות אולייסקי, מ"ז, עמ' 5-7.

136 עד' יהודה דן, מ"ז, עמ' 18-19.

131 בפגישתם של יואל קורלאנצ'יק וד"ר שמואל לוינ עם הסופר דוד ברגלסון טען האחרון באזניהם, כי "רק האוכלוסיה היהודית מהאזורים החדשים במערב מסוגלת לפעול דבר-מה, משום שיש לה מסורת תרבותית יידישית וכן גם תביעות תרבותיות ליידיש": חיים שוחט, "ווען דוד בערגעלסאן האט געשפילט אויף א פידעלע", די גאלדענע קייט, מס' 77, 1972, עמ' 76. לידידו משכבר הימים סיפר קורלאנצ'יק (בהיותו "מאוד אופטימי" לגבי עתידם של בתי-הספר בידיש), כי הסופרים היהודיים במוסקבה אמרו לו: "אנתנו הונתנו [מיר האבן פארשלאפן]", או "פארגענעצט" את עניין בתי-הספר בידיש, אבל אתם השתדלו לא לעשות את הטעויות שלנו ויהיה טוב" (מתוך מכתבו של נתן בולל,

בינימינוביץ' רבלסקי, הפסיכיאטור הראשי של החזית הביילורוסית השלישית. הוא פנה בנדון למספר אישים בעלי השפעה וסמכות. בין האחרונים היו שטענו, כמו מזכיר המפלגה הקומוניסטית הליטאית: "אני מסכים, אך מוסקבה אינה מרשה".¹⁴⁰ והיו שהתנגדו מלכתחילה, מסיבות שונות, ליזמה היהודית. יש מקום להניח כי הנימוקים אשר העלה רבלסקי בחוגי המיניסטריון-להשכלה במוסקבה, ש"מטעמים פסיכולוגיים יש להחזיק את הילדים הניצולים בסביבה יהודית גרידא",¹⁴¹ היו בין השיקולים שהכריעו להיענות חיובית של השלטונות. ואמנם, תוך זמן קצר קמו שני מוסדות-חינוך יהודיים: מס' 3 בקובנה ומס' 9 בוילנה, שכללו 4 כיתות בית-ספר, גן-ילדים ופנימיה. חלק ניכר מחניכי המוסדות האלה היו יתומים, או ילדים להורים שטרם חזרו ממחנות-הריכוז בגרמניה וממקומות-מאסר בבריה"מ. בבית-הילדים בקובנה, שבהנהלת רפאל לוין, נמצאו בתחילה רק 12 ילדים. בתחילת 1945 החלו להגיע ילדים שפוננו בשעתו לעמקי רוסיה. באותו זמן חזרה מרוסיה גם המחנכת הותיקה הלנה חאצקלס, שמונתה כמנהלת הפד-גוגית של בית-הילדים הזה והיא נעשתה כתובת למאות תורמים ואוהדים מרחבי העולם.¹⁴² מספר הילדים שסודרו ולמדו במוסדות שבקובנה ובוילנה הגיע במרוצת הזמן לכ-200. אבל לא ארכו הימים והשלטונות החלו לגלות הסתייגות גוברת והולכת כלפי אותם המוסדות - והדבר נתבטא גם בצמצום הסיוע לאחזקתם ולפיתוחם. אולם בור-בזמן נסתייעו המוסדות הללו יותר ויותר בשרידים היהודיים עצמם ובחבורת אנשי-צבא יהודיים שבראשם סגן-אלוף רבלסקי.¹⁴³ ואף כי חלק מן הניצולים - מתוך שיקולים של קידום הילדים - העדיפו לשלוח את ילדיהם לבתי-ספר לא-יהודיים, ובעיקר רוסיים, נמשך קיומם של שני בתי-הספר המוזכרים, בקובנה ובוילנה, 4-5 שנים ופותחה בהם גם פעילות תרבותית יהודית-לאומית. בבית-הספר בקובנה, למשל, צוינה הקמתה של מדינת ישראל. ב-1949 נסגר בית-הספר בוילנה, ושנה לאחר-מכן גם בקובנה. על סגירת

הגדול שלאחר שנת-הלימודים 1940-1941 אמור היה להיפתח קורס להשתלמותם של מאות מורים במערכת החינוך היהודית בליטא. סמוך לסיום שנת-הלימודים הזאת נמסר רשמית, כי 25-30 בתי-ספר עממיים יהודיים ייפכו בשנת-הלימודים הבאה לבתי-ספר תיכוניים לא-מלאים.¹³⁷ אמנם אין בעובדות אלו להפריך את הפקפוקים ביחס לעתיד החינוך היהודי בליטא הסובייטית. אולם לטווח הקצר, לפחות, לא ניכרו תכניות לחיסולו.

שלוש שנים היתה ליטא כבושה בידי הנאצים. ביולי-אוגוסט 1944 חזר אליה הצבא האדום. יהודים מועטים, ששרדו מהטבח ההמוני, התהלכו כצללים. נוספו עליהם מספר יהודים, חיילים ואזרחים, שחזרו מבריה"מ. אחד מהם, ד"ר בנימין בלודז, שלפני המלחמה היה פעיל ביהדות ליטא בתחום הבריאות הציבורית, יום הגשת תזכיר ליו"ר מועצת הקומיסרים העממיים ולמזכיר הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בליטא, שנסב על מצבם וצרכיהם של השרי-דים היהודיים, ובמיוחד של הילדים הניצולים שרובם נשארו בלי הורים. התזכיר כלל בקשה להקים שתי פנימיות (בקובנה ובוילנה) בשביל ילדים ניצולים (250 ילדים בכל פנימיה), ולייסד שני בתי-ספר עם יידיש כשפת הוראה (גם-כן בקובנה ובוילנה). יחד עם ד"ר בלודז חתמו על התזכיר שני משוררים, פרטיזנים לשעבר, אברהם סוצקבר ואבא קובנר.¹³⁸ כשנתקבצו בוילנה כ-2,000 יהודים (לעומת 53,000 לפני השואה) ובעיית החינוך נעשתה דוחקת,¹³⁹ נחלצה לפעולה גם המורה הותיקה צילה וילדשטיין, שהיתה מתדפקת על דלתות המיניסטריון-להשכלה כדי לקבל רשיון לפתיחת בית-ספר יסודי יהודי ופנימיה ליתומים יהודיים. לעזרתה באו אנשי-צבא רמי-דרג יהודיים, אשר הבינו כי עתה אין לשלוח את הילדים היהודיים לבתי-ספר ליטאיים או פולניים שבהם שררה אווירה עוינת ליהודים. אחד מאנשי-הצבא הללו היה סגן-אלוף, פרופסור יוסיף

¹³⁷ "פארגאנגענער לערניאָר"; ק. יאַלק, "די זומערקורסן פאַר לערער", ד ע ר ע מ ע ס, 20 ביוני 1941.
¹³⁸ העתק של התזכיר שמור בארכיון "מורשת" וסימונו 0.1432.
¹³⁹ על המבוכה ששררה בקרב פעילי התרבות היהודיים בנוגע לעמדת השלטונות להקמת בתי-ספר ביידיש ניתן ללמוד מכתבתו באותם הימים של המשורר אברהם סוצקבר מוילנה בעתון המוסקבאי "אייניקייט": "ממול אני שומע 'בוקר טוב'. זהו המורה אייזן. בשעה זו הוא חוזר ממינור, שם החביאו כומר. ברצינות מלאה שואל הוא אותי: 'מה נשמע בעניין בית-הספר? האם לא חשבתם על כך?' לא ידעתי מה לענות" (א. סוצקווער, "וואָס מיר האָבן געראַטעוועט אין ווילנע", אייניקייט, 12 באוקטובר 1944).
¹⁴⁰ עד' ד"ר בלודז, מי"ז, עמ' 14.
¹⁴¹ י. גאַר, ווידערקלאַנגען, תל-אביב, תשל"א, עמ' 21.
¹⁴² ראה תוכן של מכתב מאת הלנה חאצקלס, ליטווישער ייד (ניו-יורק), 1 (9), 1947; וראה ב. צ. גאַלדבערג,

"קאוונע פאַרמאַגט איצט בלויז קנאַפע 3,000 יידן", ט א ג, (ניו-יורק), 7 במאָרס 1946. גולדברג כותב שם (לאחר ביקור בליטא): "הנשמה האמיתית והלב הפועם של המוסד [בית-הילדים] היא הלנה חאצקלס המפורסמת, שלא השתנתה הרבה ועדיין משמשת האם הנאמנה של כל הילדים".
¹⁴³ על מסירותו וממדי עזרתו של רבלסקי סיפר ד"ר בנימין בלודז: "המדינה היתה משלמת את מלוא המשכורות [של העובדים בבתי-הילדים היהודיים], אך את הציווד [בשבילם] הוא [רבלסקי] היה מביא מן החזית הביילורוסית השלישית. חפצים בכמויות עצומות מהשלל. מבחינה רשמית אושר ונתתם ע"י גנרל-הארמיה צ'רניחובסקי, שהמשלוח נועד לבית-ילדים מס' 9 ומס' 3 בקובנה. המלה בית-ילדים יהודי אסור היה להזכיר. בין שאר החפצים הוא הביא פעם קרון מלא נעליים, שמלות וחליפות קטנות לילדים. פעם הביאו שלוש פרות בשביל בית-הילדים בוילנה ושתיים בשביל בית-הילדים בקובנה (עד' ד"ר בלודז, מי"ז, עמ' 19-20). לימים שילם פרופסור רבלסקי בחייו עבור פעילות זו.

ספרנו. הוא, אדם ישר, היה עונה להם שהחוק אינו אוסר קיום בתי-ספר למיעוטים.

בשנת 1950 בוצעה רפורמה במערכת-החינוך בברה"מ וגם בליטא. הונהג לימוד-חובה של 7 שנים. לנו הודיעו שבית-ספרנו קטן מדי ולכן הגיעו - - - למסקנה, כי אין לבית-ספרנו תנאי-קיום וצריך לסגור אותו. קראתי לאספת הורים והסברתי להם את המצב. ההורים התמרמרו מאוד וצעקו שזה אי-צדק, אי-שוויון, זה נגד החוק וכו'. אבל שום דבר לא עזר. משרד החינוך ניצל את ההזדמנות של הרפורמה ובית-הספר נסגר ב-31 באוגוסט 1950. קיבלתי הודעה רשמית שבית-הספר נסגר ואת רכושו יש למסור למשרד החינוך.¹⁴⁴

זאת היתה אחריתו של בית-הספר היהודי האחרון
בברית-המועצות.

בית-הספר בקובנה, האחרון בבתי-הספר היהודיים, שבכל ברה"מ, מספר מנהליו מאז 1945, חיים יהודה גרטנר:

בית-הספר שלנו היה תמיד לצנינים בעיני אנשי המפלגה. - - - ברחבי ברה"מ כבר לא היו בתי-ספר יהודיים מאז שנות ה-30, והנה בליטא (בקובנה ובוילנה) שוב קיימים בתי-ספר ליהודים. לא פעם שאלו אותי אנשי הק.ג.ב. מה טיבו של בית-ספר זה? תשובתי להם תמיד היתה, שאנו בית-ספר ככל בתי-הספר היסודיים בליטא ורק שפת ההוראה היא יידיש. אנו שייכים למשרד החינוך, - - - ממלאים את כל הדרישות שמציגים לגבי בתי-הספר, ואין לנו שום סיבה לסגור אותו, כיון שההורים אשר ילדיהם לומדים בו רוצים בזה. כך נמשך הדבר עד שנת 1950. יותר מאוחר סיפר מנהל משרד החינוך בקובנה כמה צרות היו לו וכמה הוא סבל מהתקפות המפלגה, בשל החזקת בית-

תלמידי בית-הספר העממי מס' 14 בשפת יידיש בקובנה בשנת 1947.
במרכז (מימין לשמאל): המורות - הלנה חאצקלס, שיינה גרטנר, והמנהל - חיים-יהודה גרטנר.